

ISSN 2411-6076 04

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ТІЛТАНЫМ

ЯЗЫҚОЗНАНИЯ

ИНСТИТУТ ЯЗЫҚОЗНАНИЯ ИМ. А.БАЙТҰРСЫНОВА
КОМИТЕТА НАУКИ МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ
И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

№4 (72) 2018

қазан, қараша, желтоқсан, 2018
октябрь, ноябрь, декабрь, 2018

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

АЛМАТЫ

Р е д а к ц и я л ы қ к ең е с :

Е.З.Қажыбек, филология ғылымдарының докторы, проф., ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі (бас редактор); **Ә.Т.Қайдар**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Р.Ғ. Сыздық**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Ө.Айтбайұлы**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **З.Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, проф., ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі; **Т.Жанұзақов**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ә.Жүнісбек**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Н.Уәли**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Малбақов**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Кирхнер**, Ю.Либих атындағы Гиссен университетінің (Германия) профессоры; **Э.Д.Сүлейменова**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Н.Демир**, Хаджеттепе университетінің (Түркия) профессоры.; **М.Махмудов**, Әзірбайжан Республикасы Ғылым академиясы Тіл білімі институты директорының орынбасары, филология ғылымдарының докторы, проф.; **С.Ж.Мусаев**, И.Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Қырғыз Республикасы Ғылым академиясының корр. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Д.Қ.Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Р е д а к ц и я а л қ а с ы :

З.Базарбаева, филология ғылымдарының докторы, проф. ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі (нөмірдің жауапты редакторы), **А.Аманбаева**, филология ғылымдарының кандидаты, **А.Қаршығаева**, филология ғылымдарының кандидаты, (жауапты шығарушылар).

Р е д а к ц и о н н ы й с о в е т :

Е.З.Қажыбек, доктор филологических наук, проф., член корр. НАН РК (главный редактор); **А.Т.Қайдар**, академик НАН РК; **Р.Ғ.Сыздық**, академик НАН РК; **О.Айтбайұлы**, академик НАН РК; **З.Базарбаева**, доктор филологических наук, проф., член корр. НАН РК; **Т.Жанұзақов**, доктор филологических наук, проф.; **А.Жүнісбек**, доктор филологических наук, проф.; **Н.Уәли**, доктор филологических наук, проф.; **Ж.Манкеева**, доктор филологических наук, проф.; **М.Малбақов**, доктор филологических наук, проф.; **М.Кирхнер**, профессор Гиссенского университета им. Ю.Либиха (Германия).; **Э.Д.Сүлейменова**, доктор филологических наук, проф.; **Н.Демир**, профессор университета Хаджеттепе (Турция).; **М.Махмудов**, доктор филологических наук, проф., заместитель директора Института языкознания Академии наук Республики Азербайджан; **С.Ж.Мусаев**, доктор филологических наук, проф., член корр. Академии наук Кыргызской Республики, директор Института лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И.Арабаева; **М.Джусупов**, доктор филологических наук, проф., Узбекский государственный университет иностранных языков.; **Д.К.Шомфай**, доктор PhD по специальности алтаистика, научный сотрудник Института этнологии Венгерской Академии наук.

Р е д а к ц и о н н а я к о л л е г и я :

З.Базарбаева, доктор филологических наук, проф., член корр. НАН РК (ответственный редактор номера), **А.Аманбаева**, кандидат филологических наук, **А.Қаршығаева**, кандидат филологических наук (ответственные выпускающие).

Мемлекеттік тіркеу №1799-ж

Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінен

05.03.2001 жылы берілді

Государственный регистрационный

№1799-ж выдан 05.03.2001 года Министерством культуры,
информации и общественного согласия

ПРОФЕССОР Ә.ЖҮНИСБЕК – 80 ЖАСТА

МРНТИ 16.00.00

З.М.Базарбаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор
Алматы қаласы, Қазақстан

ӘЛИМХАН ЖҮНИСБЕК ЖАЙЫНДА ҮЗІК СЫР

Аннотация. Мақала профессор Ә.Жүнісбекке арналады. Ә.Жүнісбек – қазақ тілтанымында өзіндік орны бар ғалым. Ол қазақ фонетикасына, орфография мен орфоэпия мәселелеріне, сингармонизм теориясына зор еңбек сіңірген ғалым. Профессор Ә.Жүнісбек жалпы, түркі және қазақ тілтанымындағы сөзқұрауыш (просодика слова) мәселесі; қазақ тіліндегі сингармонизм (үндесім түрленім) заңы; қазақ тілінің артикуляциялық базасы (моделі) құрамындағы артикуляциялық үлгілер; қазақ тіліндегі буын және морфеманың дыбыс құрамы мен желісі (линейная величина); латын әліпбиіне көшу мәселелері; қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне үйрету әдістемесі мәселелерімен айналысады.

Тірек сөздер: ғалым, тіл, просодика, фонетика, орфография, қазақ тілтанымы, сингармология

З.М. Базарбаева

главный научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтурсынова,
док.филол.н., профессор,
Алматы, Казахстан

ОТРЫВОК ИЗ ЖИЗНИ АЛИМХАНА ЖУНИСБЕКА

Аннотация. Статья посвящена профессору А. Жунисбеку. А. Жунисбек - ученый, занимающий особое место в казахском языкознании. Он - выдающийся ученый в области казахской фонетики, правописания и орфоэпии, теории сингармонизма. Профессор А. Жунисбек занимается вопросами словообразования (просодика слова) в тюркском и казахском языках: законом сингармонизма (гармонии звуков) в казахском языке; артикуляционными моделями в составе артикуляционной базы (модели) казахского языка; звуковым составом и соотношением слогов и морфем в казахском языке (линейная величина); проблемами перехода на латинский алфавит; методикой обучения казахскому языку представителей других национальностей.

Ключевые слова: ученый, язык, просодика, фонетика, орфография, казахская лингвистика, сингармология

Z.M. Bazarbayeva

Chief Researcher of the A. Baitursynuly Institute of the Linguistics,
doctor of philology, professor, Almaty, Kazakhstan

A SNIPPET OF ALIMKHAN ZHUNISBEKOVA'S LIFE

Annotation. The article is devoted to professor A. Zhunisbekov, scientist who has his unique place in the Kazakh language. He is a scientist involved in Kazakh phonetics, orthography and orthoepy, the theory of synharmonism. Professor A. Zhunisbekov deals with issues of word formation (prosodia of the word) in the world, Turkish and Kazakh languages: the law of synharmonism (harmony) in the Kazakh language; articulation model consisting articulating base (model) of the Kazakh language; sound composition and opinions of the morpheme in Kazakh language; the problems of transition to the Latin alphabet; methods of teaching the Kazakh language to representatives of other nationalities.

Keywords: scholar, language, prosody, phonetics, spelling, Kazakh linguistics, syngarmology.

Өздеріңізге белгілі, бүгінгі отырысымызға арқау болып отырған А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор Әлімхан ЖҮНІСБЕК 1938 жылы 12 мамырда Оңтүстік Қазақстан (қазіргі Түркістан) облысы, Шәуілдір ауданы (қазіргі Отырар ауданы), Қарғалы аулында дүниеге келген екен. 1955 жылы Түркістан қаласындағы № 19 қазақ орта мектебін бітіреді. Әлекеңнің мектеп бітіруі де өзгеше болды. Бір орысы жоқ ауылдан келген бала Әлекең орыс тілінен қатты қиналады. Сөйтіп он жылдықты күзгі сынға қалып (ол кезде осындай да тәртіп болған), өз қатарынан жарты жыл кейін аттестат алады. Аттестат алған соң, бір жыл кешігіп Шымкент пединститутының физика-математика факультетіне түседі. «Өзім қалай түскенімді білмеймін» деп, Әлекең осы күнге дейін есіне алып күліп отырады. Өйткені екі жыл оқып бір есеп шығара алмапты, екі жыл бойы екі деген бағадан көз ашпапты. Сонымен екінші курсты бітірер алдында бар құжатын жиып алып, пединститутты тастап, Алматы қайдасың деп тартып кетіпті. «Дені сау адам институтты екінші курстан тастап кетеді ме» деп ағайын-жақынның бәрінің ұрысын естіп, ақылын тыңдамай жүре береді.

Сол жылдары оқуға түсу дегеннің қиындығын көпшілік жақсы біледі. Соған қарамай, сәті түсіп 1958 жылы Алматыдағы С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университеті (қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті) филология факультетінің қазақ тілі мен әдебиеті бөліміне оқуға түсіп, 1963 жылы бітіріп шығады. Осы жылдары аттары бәрімізге белгілі тіл мен әдебиет мамандарының алдынан өтеді.

Университет бітірісімен ҚазССР ҒА Тіл білімі институтының (қазіргі ҚР БЖҒМ А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты) Фонетика бөліміне кіші ғылыми қызметкер болып орналасады. Сол табан тірегеннен тапжылмай жарты ғасырдан аса Тіл білімі институтында қалады.

Сол уақыттағы Тіл білімі институтының директоры академик Ісмет Кенесбаев Әлекеңді А.Жданов атындағы Ленинград мемлекеттік университетіндегі (қазіргі Санкт-Петербург университеті) акад.Л.В.Щерба атындағы Фонетика лабораториясына жібереді. 1964-1967 жылдары сонда тәлімгер-зерттеуші болып, өзінің теориялық білімін жетілдірумен қатар, экспериментальды фонетиканың білікті маманы болып оралады.

Ленинград университетінің профессоры Л.Р.Зиндердің ғылыми жетекшілігімен 1969 жылы «Қазақ тілінің дауысты дыбыстары» атты тақырыпқа филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін, 1989 жылы «Түркі тілдеріндегі сөз просодикасы және қазақ тіліндегі сингармонизм» атты тақырыпқа филология

ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін диссертация қорғап шығады. Сол кездегі қалыптасқан дәстүр бойынша жасы елуге жетпей доктор болам деген ерсі қылық көрінетін. Әлекең де сол тәртіппен келе жатқанда, өзінің айтуы бойынша «сары үрпек екі балапан – Көбей Құсайынов пен Ерден Қажыбеков – отызға жетпей доктор болып шыға келеді. Мен осы балақайлардан кеммін бе» деп кешеуілдеп болса да докторлық қорғап шығады. Негізгі бағыты сингармонизм теориясы болады. Жалпы Әлекеңді сингармонизм теориясының бағына жаралған зерттеуші деп түсінеміз. Өйткені сингармонизм жайы жиі аталғанымен, оның теория ретінде қалыптасуына үлкен ықпал етті деп түсінеміз.

Бүгінде проф.Ә.Жүнісбек ғалым ретінде аяғына тұрып кетуіне «Ленинград фонетика мектебінің» тікелей сүйеу болғанын, ұстазы жайлы «тірлігі – тәрбие, білгені – білім, білімі – ғылым болып шәкірттеріне қонып жатушы еді» деп есіне алып, тағдырына ризашылығын білдіріп отырады. Егер Ленинград мектебінің тәлімі болмағанда, менде «қазақ тілінде 42 дыбыс бар» деп жүрер едім деп қояды.

1999 жылы профессор ғылыми атағын алады. Проф.Ә.Жүнісбек – қазақ тілтанымында өзіндік орны бар ғалым. Ол қазақ фонетикасына, орфография мен орфоэпия мәселелеріне, сингармонизм теориясына зор еңбек сіңірген ғалым. Проф. Ә.Жүнісбек жалпы, түркі және қазақ тілтанымындағы сөзқұрауыш (просодика слова) мәселесі; қазақ тіліндегі сингармонизм (үндесім түрленім) заңы; қазақ тілінің артикуляциялық базасы (моделі) құрамындағы артикуляциялық үлгілер; қазақ тіліндегі буын және морфеманың дыбыс құрамы мен желісі (линейная величина); латын әліпбиіне көшу мәселелері; қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне үйрету әдістемесі мәселелерімен айналысады. Сингармониялық бағыт Ә.Жүнісбек еңбектерінің арқасында қалыптасып, ғылыми айналымға түсіп, қалың оқырманға танымал болды. Аталған бағыттың ұстанған принциптері мынадай: сөздік екпін бар жерде тон мен сингармонизм болмайды, тон бар жерде сөздік екпін мен сингармонизм болмайды, сингармонизм бар жерде сөздік екпін мен тон болмайды. Қазақ тілі үндесім (сингармониялық) тіл болғандықтан, оның дыбыс құрамына тән ұғымдар мен атаулардың өз ерекшелігі болады.

Теориялық тілтанымдағы жылдар бойы қалыптасып қалған «еуропаөзімшіл» (европацентристік) бағытқа қарсы алғаш көтерілгендердің бірі болды. Түркі (қазақ) тілдеріне орынсыз таңылып келген жаңсақ тілдік бірліктердің басын ашып беруден бастады. Түркі тілдеріндегі сөздік екпін мәселесін шешіп бергенін арнайы атап өтуге болады. Өйткені кешеге дейін түркі тілдерінде сөздік екпін бар екеніне ешкім күманданып көрген жоқ. Оның дәлелі ретінде қорғалған ондаған кандидаттық және докторлық диссертацияларды, монографиялар мен мақалаларды келтіруге болады.

Міне осындай тұтасып тұрған просодикалық ұстанымды жарып шыққан Әлекең болды. Қазақ (түркі) тілінде сөздік екпін деген жоқ дегенді теория-практикалық тұрғыдан дәлелдеп шықты. Ол туралы өзінің ұстазы проф. Л.Р.Зиндер былай деп жазды: «Цельность слова не всегда выражается ударением, как ошибочно считали, а от части и считают некоторые ученые... Многочисленные исследования по фонетике тюркских, монгольских и других языков (особенно работа А.Джунисбекова) убедительно доказали, что в них словесного ударения нет» [Зиндер Л.Р. Теоретическая фонетика немецкого языка]. Мұндай бағаны атақты профессордың аузынан есітудің өзі зерттеу нәтижесінің қаншалықты маңызды екенін көрсетеді. Мен өз басым интонолог ретінде сөздік екпін деп жүргеніміз интонацияның әртүрлі түрленімі екеніне күман келтірмеймін.

Ең бастысы, қазақ тіліндегі (түркі тілдеріндегі) практикалық (фонетикалық) таным деңгейінен аса алмай келе жатқан үндесім (сингармонизм) құбылысының теориялық зерттелімін бастап, үндесім (сингармонизм) теориясының негізін қалады. Мұның өзі қазақ тілтанымының фонетика саласындағы күрделі өзгерістердің басталуына себеп болды. Сингармонизм теориясын жалпы лингвистикалық (общая лингвистика) деңгейге көтерді. Соның нәтижесінде қазақ тілінің дыбыс жүйесін зерттеудің әдістері мен ғылыми аппараты түбегейлі өзгерді. Фонологияның баламасы ретінде сингармологияны, фонеманың баламасы ретінде сингеманы, аллофонның баламасы ретінде аллосингеманы ұсынып келе жатқан да Әлекең болып табылады. Кезінде проф. М.М.Копыленко осы еңбегі үшін Әлекеңді жоғары бағалағанына біз куәміз. Сингармонизм теориясының нәтижесінде қазақ тілінде 75 үндесім, 153 үйлесім дыбыс бар екенін артикуляция-перцепция тұрғысынан дәйекті дәлелдеп шыққанын баса айту керек болады. Осы дыбстардың бәрінің артикуляциялық моделін құрастырып берді.

Қазақ тілінің жасалым негізінің (артикуляциялық базасының) үлгісі (моделі) мен оның сипаттамасын түркі тілтанымында алғаш рет ұсынып отыр. Соның нәтижесінде қазақ тілі дыбыстарының үндесім және үйлесім айтылымының толық артикуляциялық қорын жасады. Ә.Жүнісбек «фонетикалық зерттеудің негізі – артикуляциялық фонетика» болу керек дегенді шәкірттеріне тынбай үйретіп келеді.

Қазақ фонетикасының толық төл атаулар (терминдер) сөздігін құрастырды. Сөздіктің ерекшелігі – үнді-еуропа тілдерінде жоқ, қазақ (түркі) тілінде бар фонетикалық құбылыстарға (ұғымдарға) жаңадан атаулар беріліп, олар сөздік тізбесіне көптеп енгізілген. Көп жылғы зерттеулерінің нәтижесі «Қазақ фонетикасы» және «Введение в сингармоническую фонетику» деген атпен баспадан шықты. Әлі сиясы кеппеген «Қазақ тіл білімінің мәселелері» атты жиынтық еңбегі енді ғана қолымызға тиіп жатыр.

Қазіргі кезде ол үндесім заңдылығының негізінде компьютер түйметақтасын (клавиатурасын) қазақ тіліне икемдеу идеясын ұсынып, оның лингвистикалық негіздемесін жасау үстінде. Егер бұл ой жүзеге асатын болса, онда «үндесім түйметақта» (сингармоническая клавиатура) арқылы қазақ мәтін терімін жеңілдету мен жылдамдатудың төте амалы табылады.

Проф.Ә.Жүнісбек қазіргі күн тәртібінде тұрған латын әліпбиі мәселесіне де өз үлесін қосып келеді. («Әліпби ауыстыруды жазу реформасына айналдыру керек» дейді).

Қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін көтеру жолында да ғалым еңбегі аз емес. Орыс мектептеріне арналған оқулықтар мен оқу-құралдарын дайындаумен қатар, балабақшадан бастап, ересектерге дейінгі өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйретудің тың әдістемесі (қазақ тілін грамматикасыз оқыту) мен оқу-құралдарын ұсынып келеді. Көпшілікке арналған теледидар сабақтарын дайындап, алғаш жүргізген де өзі болатын. Алматы, Астана, Ақтөбе, Орал, Өскемен, Шымкент т.б. қалалардағы Тіл үйрету орталықтарымен үзбей байланыс жасап, әдістеме дәрістерін өткізіп тұрады. Республикадағы тіл үйрету және әдістеме алмасу семинарларының жұмысын ұйымдастырып, тіл үйрету әдістемелерін орыс тілді мектептер мен мекемелердегі қазақ тілі мұғалімдерінің арасына таратумен келеді. Әдіскер ретінде ұсынып отырған оқу-құралдары компьютер бағдарламаларына жеңіл икемделіп

(«Қазақ тілінің компьютер сабақтары», Астана, 2007), интерактив тақталарына оңай қондырылады (Қазахский язык без грамматики. «Арыс» баспасы, Алматы, 2007).

Ғалымның ғылыми жұмысы ұстаздықпен жалғасып жатыр. Өзі қолғабысын тигізіп жүрген Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің, Түркістандағы Қ-А.Ясауи атындағы Қазақ-түрік университетінің, Өскемендегі Шығыс-Қазақстан техникалық университетінің, Алматыдағы С.Демирел университеті т.б. оқу орындарының ұстаздары мен шәкірттері бүгінгі фонетика ғылымының академиялық жаңалықтарымен дер кезінде танысып отырады. Бүгінде әл-Фараби университетінің шәкірттеріне дәріс беруді жалғастырып келеді.

Ғалым қаламынан 200-ге тарта ғылыми еңбектер, 15 шақты әдістемелік және оқу-құралдар жарияланып, қазақ тілінің көрнекі ойын-құралдары құрастырылған, ғылыми жетекшілігімен 2 ғылым докторы және 15 ғылым кандидаты дайындалған. Қазақ тілінің өзекті мәселелері бойынша бұқаралық ақпарат құралдарында ойын білдіріп, пікір-сайысқа араласып, «дөңгелек үстелдерге» үзбей қатысып тұрады.

Проф.Ә.Жүнісбек – әр жылдары Халықаралық ИНТАС қорының Халықаралық «Сорос-Қазқстан» қорының Аджип ККО компаниясы гранттарының иегері, Қазақстанның «Ұлттық жаңғыру» бағдарламасына атсалысып келеді.

2007 жылы Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігінің «Қазақстан Республикасының ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі үшін» төс белгісімен, ал 2011 жылы «Ерен еңбегі үшін» медалімен марапатталды.

* * *

Әлекең ғалым ретінде Қазақстанға ғана емес Түркі әлеміне де танымал. Әлекең нағыз ғалым, әрі ерекше адам. Ерекшелігі ретінде айтарым кеңес кезінде бізді көгөніс жинауға колхозға жіберетін. Сол кезде қыздардың барлығы Әлекеңнің тобында болуға тырысатын. Өйткені Әлекең алма тере жүріп, жұмысты жеңілдету үшін әзіл-қалжың айтып, қызықты әңгімелер айтып, барлығын күлдіртіп жүретін де жұмыстың қалай біткенін білмей қалатын. Яғни өзінің сондай қасиетімен бәрін өзіне тартатын.

Әлекеңді біз жақсы асаба ретінде де танимыз. Институтта өтетін жиын-тойларды өзі басынан аяғына дейін басқарып, барлығының көңілінен шығады. Өзі айтқандай, Әлекең әрқашан бастықтардың жанында жүреді. Қазірдің өзінде бірін күйеу бала деп қалжыңдаса, бірін аға, іні, дос ретінде әрқашан сыйласып жүреді.

Кезінде Әлекең Көбей Шахметұлымен де, Нұргелді Уәлиұлымен де өте жақын дос болып, үшеуі шетелге іссапармен барып, жалпы ғылымда да өмірде де бір-бірінен ажырамай жүріп жұмыс атқаратын. Сол кездері жастар Көбекеңді ұжымның басы, Нұрекеңді ұжымның жүрегі, ал Әлекеңді институттың жаны деп айтатын.

Біз үшін Әлекең мәрт, жомарт, жайсаң жан. Өйткені ол кісінің бойынан осындай адам бойында бола бермейтін жақсы қасиеттерді көріп жүрміз. Сондай-ақ Әлекеңнің бойындағы тағы бір жақсы қасиеттерінің бірі жан-жағына шуағын шашып, жастарға әзіл-қалжыңымен үлгі-өнеге көрсетуінде. Қазірге дейін жастармен бірдей жүріп, өзінің қажыр-қайратының арқасында институттың қандай жұмысы болса да белсене араласып, шаршамастан еңбек етіп келеді. Әсіресе қазіргі елбасының бастамасымен жүзеге асырылып жатқан, қазақ жазуының латын әліпбиіне өтер тұсында белсенділік

танытып, газет беттерінде мақалалар жазып, телеарналарда өз ойын ашық айтып, өзіндік позициясын ұстанып сұхбаттар беріп жүргенін де барша жұрт жақсы біледі.

Әлекеңді біз қазіргі заманның белсенді қайраткері деп білеміз. Өйткені Әлекең іссапарда өте көп жүреді. Бір күні Атырауда жүрсе, екінші күні Қостанайда болады. Сондықтан Қазақстанның қай өңіріне барсаңыз да Әлекеңді танымайтын адам жоқ. Жүрген жерінде нұрын шашып, көп адамды маңайына жинап жүреді. Өзі ширақ, шаршамай үйінен институтқа дейін жаяу жүреді. Неге жаяу жүресіз десек, жаяу жүрген пайдалы, бойыңа қан жүріп, терлеп рақаттанып қаласың дейді. Біздің Әлекең институтқа демалуға келеді. Өйткені жастардың арасында жүріп, қуат алады.

Бір жылдары институтымызда ақша болмай, жастар жағы қиналып, қарызға ақша сұрағанда ақша бергенін де білеміз. Қарызға деп сұраса, «жоқ қарыз дегенді айтпа» деп жастарға қол ұшын беретін. Ол кездері Әлекеңнің қорында әрқашан ақша тұратын. Жастардың жағдайына көп көңіл бөліп, жұмысқа келерінде ыстық бауырсақ әкеліп, институт жастарын қарық қылатын да біздің Әлекең. Біз қалжыңдап «Әлеке, қашан бауырсақ пісіріп үлгердіңіз?» дегенде таң атпай пісірдім, қараңдаршы әлі ыстық дейді, кей кездері құймақ әкеліп, «бүгін бауырсақ пісірейін десем, қамырым ашымай қалыпты» деп те қалжыңдайтын да біздің Әлекең.

Әлекеңнің табиғи болмысындағы шынайы адами қасиеттерін ерекше бағалаймыз әрі үлгі тұтамыз. Өйткені Әлекең үлкендермен қалай сөйлесу керектігін, жастар арасында өзін қалай ұстап, қалай сөйлеу керек екенін жақсы біледі. Әлекеңді осыдан 20-30 жыл бұрын қалай көрсек, қазір де еш өзгермеген, сол ширақ қалпында. Өзірге шаршап-шалдыққан түрі байқалмайды. Міне бүгінгі күнде сексеннің сенгіріне шыққан Әлекеңді мерейтойымен құттықтаймыз. Өлі де болса сіздің ғылым жолындағы шығармашылығыңыз шарықтай береді деп сенемін. Сіздің шығармашылығыңызға зор табыс, отбасыңызға амандық, деніңізге саулық тілеймін. Осылай арамызда аға болып, жол көрсетіп, үлгі болып жүре беріңіз деп тілек білдіремін.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1]. Жүнісбек Ә. «Қазақ тілінің дауысты дыбыстары». – Алматы, филол. ғыл. канд. дисс. 1969 ж.

[2]. Зиндер Л.Р. Теоретический курс фонетики современного немецкого языка: учебник- М.: Академия, 2003. –156 с

МРНТИ16.01.00

А.А.Қаршығаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Фонетика бөлімінің
ғылыми қызметкері, ф.ғ.к. Алматы қаласы, Қазақстан

ҰСТАЗДЫҚ ЖОЛЫ

Аннотация: Кез келген саланың өз ұстазы болады. Ғылымда да солай. Атақ пен даңқты мақсат етпей, ғылымдағы ізденісін шын сүйген, шәкірттері үшін жаны күйген, менің ұстаздық жолымды таңдауыма себепкер болған ғылымдағы ұстаз. Әлімхан ағай – жұмсақ мінезімен, дархан көңілімен, жомарттығымен, азаматтық қасиеттерге ие ірі тұлға ретінде әрқашан шәкірттерінің жүрегінде. Ә.Жүнісбек – қазақ тіл білімінде өзіндік ғылыми-зерттеу мектебін қалыптастырған ғалым. Еңбек жолында алдынан сансыз шәкірттерді өткізген ғалым.

Мақалада Қазақ фонетикасының түрлі бағыттары бойынша профессор Ә.Жүнісбектің мектебі қалыптасып, ғалымның шәкірттері қазақ тілі дыбыстарының үндесім және үйлесім фонетикасы, тарихи фонетика, салыстырма фонетика, әуен (интонация) фонетика, қолданба фонетика салалары бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстары жайлы айтылады. Профессор ф.ғ.д., Әлімхан Жүнісбектің 80 жылдық мерейлі тойына арналып, қазақ тілінің ұлттық болмысын шынайы қалпында сақтап қалуға атсалысып жүрген, ғылым және білім беру ісінің майталманы, қазақ тіл білімінде ғана емес, бүтін түркі әлемі тілтанымында өзіндік орны жайлы сөз болады.

Тірек сөздер: еңбек жолы, дархан көңіл, жомарт, жұмсақ мінез, ғылыми-зерттеу, тарихи фонетика, үндесім, үйлесім, әуен.

А.А. Каршығаева

научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынова, канд.
филол.н., Алматы, Казахстан

ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ПУТЬ

Аннотация. В каждой области есть свой учитель. То же самое и в науке. Мой научный руководитель, благодаря которому я выбрал профессию педагога, никогда не стремился к известности и славе, очень любил научные исследования и заботился о своих учениках. Дядя Алимхан навсегда завоевал сердца своих учеников как обладатель мягкого характера, щедрой души и гражданских качеств. А. Жунусбек – ученый, сформировавший собственную научно-исследовательскую школу в казахском языкознании.

Он ученый, который за свою карьеру воспитал бесчисленное количество учеников. В статье описывается формирование школы профессора А. Жунусбека по

различным направлениям казахской фонетики, а также научно-исследовательская работа студентов ученого в области фонетики созвучия (гармонии) звуков казахского языка, исторической фонетики, сравнительной фонетики, мелодической (интонационной) фонетики и прикладной фонетики. Статья посвящена 80-летию со дня рождения доктора филологических наук, профессора Алимхана Жунусбека, способствовавшего сохранению национальной самобытности казахского языка, ветерану науки и образования, также обсуждается его роль не только в казахстанском языкознании, но и в лингвистике всего тюркского мира. Ключевые слова: трудовой путь, щедрая душа, щедрый, мягкий характер, научно-исследовательский, историческая фонетика, созвучие, гармония, музыка

A.A. Karshyayeva

Researcher at the A. Baitursynuly Institute of the Linguistics,
candidate of philological sciences, Almaty, Kazakhstan

THE PEDAGOGICAL WAY

Annotation. Each area has its own teacher. It's the same in science. A science teacher who did not strive for fame and glory, who truly loved his pursuit of science, who cared about his students and who encouraged me to choose the path of study. Uncle Alimkhan is always in the hearts of his students as a great man with a gentle character, gloomy mood, generosity and civic qualities. A. Zhunisbek is a scientist who formed his own research school in Kazakh linguistics. He is a scientist who has had countless students throughout his career.

The article describes various types of Kazakh phonetics, which contributed to the formation of the school of Professor A. Zhunisbek, and also describes the works of his students about the harmony and harmonization of sounds, historical phonetics, compared phonetics, sound phonetics (intonation) and phonetics used in the Kazakh language. In the festive evening, which is arranged in honor of the 80th birthday of A. Zhunisbek, it will be said about his achievements, that he has always fought for the true national formation of the Kazakh language, and that it occupies a separate place not only in the Kazakh language, but also throughout the Turkic world.

Keywords: working life, generous soul, generous, gentle nature, research, historical phonetics, harmony, music

Ұстаз – ұлағатты ұғым.

Ұстаз... Қандай қасиетті сөз! Әр адамның жүрегіне ерекше жылулық нұрын себетін аяулы тұлға бейнесімен өзектес ұғым. Адам баласының жүрегінде қадір тұтып, құрметтейтін екі ұғым болса, соның бірі – Ұстаз. Ұстаз деген қазақ баласы үшін қашанда қасиетті, қадірлі болған. «Ұстаздан тәрбие алған» немесе «ұстаз алдын көрген» деген сөздер құлаққа «ана тәрбиесін алған» деген сөздермен ұштасып жағады.

Кез келген саланың өз ұстазы болады. Ғылымда да солай. Осы жолда ғылымға деген көзқарасымды қалыптастырып, бағыт-бағдарымды айқындауға жәрдем

берген, адалдық пен арамдықтың ара жігін ашып көрсетіп, кісілік пен кішіліктің кәдірін ұғындырған менің ұстазым – профессор Әлімхан Жүнісбек ағайым. Атақ пен даңқты мақсат етпей, ғылымдағы ізденісін шын сүйген, шәкірттері үшін жаны күйген, менің ұстаздық жолымды таңдауыма себепкер болған ғылымдағы ұстазым.

Әлімхан ағайым – жұмсақ мінезімен, дархан көңілімен, жомарттығымен, азаматтық қасиеттерге ие ірі тұлға ретінде әрқашан шәкірттерінің жүрегінде.

Ә.Жүнісбек – қазақ тіл білімінде өзіндік ғылыми-зерттеу мектебін қалыптастырған ғалым. Еңбек жолында алдынан сансыз шәкірттерді өткізген ғалым. Солардың бірі өзімнен бастайын.

Қаршығаева Айнұр – 2010 жылы А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында *«Қазақ жасалым (артикуляциялық) фонетикасының дамуы мен қалыптасуы»* тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады.

Фонетикалық зерттеудің ең басты әдісі артикуляциялық зерттеу әдісі. Өйткені қазақ тілінің дыбыс құрамын анықтауда да, әрбір дыбыстың жасалым анықтамасын беруде де негізгі өлшем – артикуляциялық белгі болып табылады. Осы артикуляциялық белгі фонетиканың дербес саласы ретінде артикуляциялық фонетиканың өз алдына бөлініп шығуына себеп болды.

Осымен байланысты тіл дыбыстарының жіктелім топтарының негіздемесі артикуляциялық белгілер болып табылады да, кез келген фонетикалық зерттелім дыбыс артикуляциясын анықтаудан басталады.

Демек, артикуляциялық белгілер тілдердің, соның ішінде қазақ тілінің бірегей жаратылысын анықтайтын басты өлшем. Өйткені тіл мен тілдің өзара табиғи айырмашылығы сол тілдердің артикуляциялық базасынан басталады. Сондықтан тілдерді таптастырудағы артикуляциялық өлшемнің маңызы үлкен, себебі артикуляциялық базасы бірдей екі тіл болмайды.

Артикуляциялық талданым жеке дыбыстардың ғана емес, дыбыс тіркестерінің, буын, сөз, сөз тіркестері, сөйлем, мәтін деңгейінің зерттеу әдісі болады. Жеке дыбыстармен қатар буын, сөз құрауыштардың (буын, сөз просодикасы) фонетикалық табиғаты артикуляциялық фонетика арқылы анықталады.

Артикуляциялық фонетика лингвистиканың дербес зерттелім саласы болғандықтан, оның өзіне тән ғылыми аппараты (ұғымдар мен атаулар) болады. Ендеше артикуляциялық атауларды өзге фонетика салаларына (фонология, акустика, перцепция) тән ұғымдар мен атаулардан бөліп алу өз алдына жеке жұмыс болып табылады. Ә.Жүнісбек осындай кешенді талдауларға ғылыми жетекшілік жасап, нәтижесінде қазақ тілінің дыбыс құрамы мен жүйесі жайлы жан-жақты және толық ғылыми түсінігі мен ғылыми аппаратын қалыптастырды.

1999 жылы 22 қазанда **Садуақас Нұрбол Абдуллаұлы** А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында *«Профессор Құдайберген Жұбанов еңбектеріндегі қазақ тілі дыбыстары жіктелімінің фонологиялық негіздері»* тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады.

Зерттеудің мақсаты – Профессор Қ.Жұбановтың қазақ фонетика-фонологиясына қатысты ғылыми мұрасы, ғалым еңбектеріндегі қазақ тілі дыбыстары жіктелімінің акустика-артикуляциялық ерекшеліктері, фонетика терминдері мен олардың фонологиялық негіздері туралы талдау жасайды.

Садуақас Нұрбол– Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетіндегі Теориялық және қолданбалы Тіл білімі кафедрасында «Тіл білімінің фонетика-фонология», «Сингармофонология» саласы бойынша және өзінің енгізген «Жұбановтану», «Морфонология», «Қазақ жазуының тарихы», «Көне түркі тілі», «Сингармофонология» электив пәндері бойынша дәріс оқиды.

2002 жылы **Кеншінбай Темірболат Ыбрайұлы** А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында *«Фонетика-синтаксистік бірліктер аралығының фонетикалық сипаты мен тыныс белгі рәсімдеуі(эксперименталды-фонетикалық зерттеу)»* тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады.

Зерттеуші Т.Кеншінбайдың аспирантурадағы жетекшісі, ұстазы– Ә.Жүнісбек болатын, кейін филология ғылымдарының докторы, профессор Зейнеп Базарбаева Мүсілімқызының жетекшілік етуімен қазақ тілінің фонетика-синтаксистік бірліктеріне эксперименттік-фонетикалық талдау жасады.

Қазақ тіліндегі тыныс белгілер мен интонацияның өзара сәйкестігін табу қазақ тілтанымындағы өзекті де зәру мәселелердің бірі болып отыр. Бұған дейін бұл күрделі мәселе тек тыныс белгілер деңгейінде ғана бір жақты сөз болып келді. Ал оның ең басты белгісі болып табылатын интонациялық рәсімделуі зерттеушілер назарынан тыс қалып келді. Осы олқылықтың орнын толтыру экспериментті фонетикалық зерттеудің басты мақсаты болып табылады.

Зерттеудің жаңалығы ретінде жалпы, орыс және қазақ тілтанымындағы тыныс белгілер теориясына сүйене келіп, синтаксистік бірліктер шегарасын анықтаудың фонетикалық қисындары мен жолдары анықталды, сөйлем деңгейінде кешенді фонетика-интонациялық сипаттама берілді, сөйлем құрамындағы ритмикалық және фразалық бірліктердің тыныс белгілірімен байланысы жаңаша қарастырады. Қатар тұрған сөздердің бір ритмикалық топ құрамындағы фонетикалық көрінісі, екінші ритмикалық топ құрамындағы фонетикалық белгілерімен салыстырылып, интонациялық компонентермен (просодика деңгейі) қатар дыбыс (сегмент деңгейі) түрленіміне алғаш рет талдау жасайды.

2006 жылы **Әлімбаев Мырзахан Түймебаев** А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында *«Қазақ тіліндегі үндесім (сингармонизм) құбылысының артикуляциялық сипаты (XIX ғ. жазба мәліметтері негізінде)»* тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады.

Түркі тілдерінің бірегей белгісі ретінде үндесім (сингармонизм) құбылысы аталады. Үндесім құбылысының қазақ тіліне де тән екені белгілі. Алайда үндесім құбылысы көпке дейін тек фонетикалық бірлік ретінде қарастырылып келді. Ғылыми грамматикаларда болсын, оқулық және оқу құралдарында болсын үндесім құбылысы «үндестік заңы», «сингармонизм заңы» немесе «дауыстылар (буын) үндестігі» (гармония гласных) деген атпен жеке тақырыпша ретінде ғана ескеріліп, фонетика бөлімінің ең соңына тіркеліп отырды. Соның нәтижесінде қазақ (түркі) тіліндегі үндесім құбылысы көпке дейін зерттеушілер назарынан тыс қалып, оның фонологиялық рөлі мен артикуляциялық (жасалым), акустикалық (айтылым), перцепциялық (естілім) табиғатына мән берілмей келді. Диссертацияға XIX ғасырдың екінші жартысында жарық көрген қазақ (қырғыз) грамматикалары мен сөздіктері алынды.

Зерттеудің мақсаты –XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ сөздерінің айтылым (орфоэпия) үлгілерін жан-жақты талдау жасап, олардың артикуляциялық моделін қалыптастыру болды. М.Әлімбаев осы мақсатта диссертациясында сол кезде жарық көрген жазба ескерткіштерге (грамматикалар мен сөздіктер) ғылыми-практикалық талдау жасайды, жазба мұрағаттардың құрамындағы үндесім сөздердің тізбесін, сондай-ақ грамматикалар мен сөздіктердің құрамындағы сөздердің үндесім жіктелімін жасайды; сөздердің артикуляциялық үндесім белгілерін анықтап, сөздердің үндесім моделін құрастырады.

Ә.Жүнісбек жетекшілігімен 2006 жылы 1 желтоқсанда **Қайдарова Гүлайым Қаблақатқызы** А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында *«Қазақ тіліндегі буын артикуляциясы» тақырыбында* кандидаттық диссертациясын қорғады. Зерттеу жұмысының мақсаты – қазақ тіліндегі буын артикуляциясын модельдеп шығу және оның жасалым және акустикалық белгілерінің ғылыми сипаттамасын беру болатын.

Қазақ тілінің фонетика саласына арналған еңбектерде, қазақ тілінің мектеп пен жоғары оқу орнына арналған оқулықтарында буынға арналған тақырыптар мен тақырыпшалар тұрақты кездесіп отырады. Буын мәселесі тасымалға байланысты да сөз болады. Қазақ тіліндегі буын шегінің оңай табылып, дыбыс құрамының оңай анықталатындығынан болар, буын мәселесі қазақ фонетикасындағы күрделі тілдік мәселе ретінде қарастырылмайды. Буын мәселесі оқу-әдістемелік тұрғыдан оқу-құралдар құрастырғанда да аса елене қоймайды. Осының бәрінің нәтижесінде қазақ лингвистикасында буын қазақ тілінің қарапайым фонетикалық бірлігі деген ұғым қалыптасты. Сондықтан да қазақ тілі оқулықтарында буын туралы мәлімет оның түрлері мен дыбыс құрамы төңірегінде ғана топталған.

Зерттеуші қазақ тілі буынының қазақ тіліне тән бірегей фонетикалық белгілерін анықтап, буынның тіл құрылымындағы орнын, қызметін көрсетеді, буын құрамындағы дыбыс тіркесімінің артикуляциялық сипаты мен буын жігінің көрсеткішін айқындайды.

2007 жылдың 2 ақпанында **Исаева Жанар Аманжолқызы** А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында *«Қазақ тіліндегі тоғысыңқы үнді дауыссыз дыбыстардың үйлесім түрленімі (экспериментті-фонетикалық зерттеу)»* тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады.

Диссертацияның ғылыми жаңалығы мен нәтижелері ретінде мыналарды атап көрсетуге болады: дауысты дыбыстармен тең фонетика-фонологиялық дәрежеде қарастырылатын үнді дауыссыз дыбыстардың үйлесім (ассимилятив) түрленімінің құрамы мен жүйесі анықталады; қазақ тіліндегі үнді дауыссыз дыбыстардың негізгі жасалым, айтылым және естілім белгілері сипатталып, соған сәйкес олардың жасалым рентаген сызба модельдері ұсынылады; үнді дауыссыз дыбыстардың айтылым белгілері олардың акустикалық көріністері арқылы анықталады; қазақ тіліндегі тоғысыңқы үнді дауыссыз дыбыстардың үйлесім түрленімінің құрамы мен жүйесі анықталып, олардың үйлесім (ассимилятив) жасалымының, айтылымының және естілімінің өзара айырым және ортақ белгілері айқындалады, үстеме жасалым және айтылым белгілерінің негізінде олардың дара және жинақы модельдері жасалады;

қазақ тілі үнді дауыссыз дыбыстарының дауысты дыбыстармен үйлесімінің ортақ моделі ұсынылады.

2007 жылдың 3 наурызында Ә.Жүнісбек жетекшілігімен **Молдашева Ақзия Абсаламқызының** А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында «*Қазақ тіліндегі ұяң дауыссыздардың үйлесім түрленімі*» атты диссертациясы қорғады.

Зерттеудің негізгі мақсаты – қазақ тілінің көлемді дыбыс тобы болып табылатын ұяң дауыссыздардың іргелес түрленім үлгілерінің құрамын анықтап, олардың жасалым, айтылым және естілім белгілерінің жүйесін сипаттау болды.

Зерттеудің негізгі жаңалықтары мен нәтижелері: қазақ тіліндегі дыбыс түрленімінің жіктелімі берілді; қазақ тілінің дыбыс жіктеліміне дауыс желбезегінің қатысы модельге түсірілді; қазақ тілінің артикуляциялық базасының мәліметтеріне сүйеніп, ұяң дыбыстардың түрленім үлгілерінің артикуляциясы анықталды және әрқайсысына тән көрнекі модель үлгісі жасалды; түрленім үлгілерінің жасалым, айтылым және естілім айырым-ортақ белгілерінің құрамы анықталды; түрленім үлгілерінің акустикалық көрінісі талданып, артикуляция мен акустиканың сәйкестігі талданды; қазақ тіліндегі түрленім үлгілерінің құрамынан іргелес түрленімінің фонетика-фонологиялық орны анықталды.

2009 жылдың қаңтар айында **Аймұрзаев Фазылхан** А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында «*Қазақ тілі дыбыстарының шеп түрленімі*» атты кандидаттық диссертация қорғады.

Қазақ тілі дыбыстарының шеп түрленім үлгілерінің (аллофондарының) фонологиялық белгілерін анықтап, олардың фонетикалық (кездесімі, артикуляциялық белгілері мен олардың модель-үлгісі, акустикалық мөлшері мен олардың модель-үлгісі, естілім сипаты) талданымын беру жұмыс мақсаты болды. Зерттеу жұмысының нәтижелері қазақ фонетикасының дыбыс түрленім теориясына, айырым белгілер теориясына, артикуляциялық сипаттама мен талданым саласына, салыстырматипологиялық ізденістерге қосылған елеулі үлес болып табылады. Практикалық тұрғыдан айтылым сөздіктер құрастыруға, дыбыс түрленімі жайлы арнайы курстар ұйымдастыруға, қазақ грамматикасын «Дыбыс түрленімі» атты жаңа бөліммен толықтыруға, оқу-әдістеме (әсіресе, өзге ұлт өкілдеріне мемлекеттік тілді үйретуде) жұмыстарын жетілдіруге, көрнекі құралдар (артикуляциялық альбомдар т.б.) мен компьютер бағдарламаларын жасауға негіз болады.

Жетекшісі профессор Ә.Жүнісбек **Жексанғалиев Болатқа** «*Қазақ тілі дыбыстық жүйесі терминдері: қалыптасуы мен дамуы*» деген атпен кандидаттық диссертациялық тақырыпты ұсынады. Ұсынылған тақырып бойынша Болат ағай біраз ғылыми жұмыс жасап, ізденіс жолында жүргенде, белгілі себептермен мемлекеттік қызметке ауысып, диссертация жұмысы сырт қалып қалады. Қорғамаса да жетекшісі Ә.Жүнісбекпен бірге «*Фонетикалық терминдердің түсіндірме сөздігі*» және «*Қазақша-орысша фонетикалық сөздігі*» деген оқу-әдістемелік құрал және көмекші оқулықтар жасауға ат салысып, жетекшісімен байланысын үзбейді. Болат ағай, өмірдегі ұстазы, ғылымдағы жетекшім Әлімхан Жүнісбек деген ұстанымды ұстанады.

Қазір Болат Жексенғалиев – ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының Батыс Қазақстан облысы бойынша филиалы директорының орынбасары, «Тіл білімі» мамандығы бойынша қауымдастырылған қауымның белгілі профессоры.

2009 жылдың 30 маусымында **Заурбекова Гүлхадиша** А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында «*Компьютер технологиясы атауларының қазақ тіліндегі фонетика-лексикалық игерілімі*» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады.

Қазіргі кезде тілімізге жаңадан еніп жатқан тың сөздердің бір тобы компьютер технологиясының ықпалымен болды. Компьютер технологиясы әлемдегі жоғары технологияның дамуына тікелей байланысты болғандықтан, бұл бағыттағы пайда болып жатқан жаңа ұғымдар мен олардың атауларының даму қарқыны да күшті. Халықаралық деңгейдегі информациялық технологияның іскери аппараты күн санап байып отырды. Осыған орай жаңа сөздер де күн санап туындап жатқаны белгілі. Кез-келген жаңа технология жаңа ұғымдардың арқасында ғана іске асатын болғандықтан тілдің соған лайық лексикалық қоры үнемі даму үстінде болды.

Қазіргі кездегі жоғары технологияға қатысты халықаралық атау-терминдердің айтылымын қадағалап, олардың төркін үлгісі мен қазақ тіліндегі жаңа үлгісінің арасындағы фонетикалық ерекшеліктердің басын ашып, дыбыс, дыбыс тіркесі, буын, сөз және сөз тіркесі деңгейіндегі артикуляциялық, акустикалық және перцепциялық құбылыстардың сипатын беру, сөздің төркін үлгісі мен қазақ тіліндегі үлгісіне дейінгі аралықтағы фонетикалық варианттарды тауып, олардың көрнекі дәлелдемесін беру, аңғарылған фонетикалық заңдылықтарға сүйеніп тілдің дамуына байланысты фонетика-лексикалық болжамдар жасау, осы саладағы қазақ тілінің лексикалық қорының тікелей сөз қабылдау және аударма арқылы толығу процестерін фонетика-лексикалық тұрғыдан зерттеп шығып, теория-практикалық және оқу-әдістемелік ұсыныстар жасау қажеттігі тақырыптың өзектілігінашуға негіз болды.

Филология ғылымдарының докторы, профессор Әлімхан Жүнісбектің көмегімен, шәкірттерінің үлкен ізденісімен, жоғарыда аталған жұмыстарда фонетика саласының әртүрлі мәселелері бойынша ғылыми-теориялық тұрғыдан жан-жақты талдау жасалды.

Соның нәтижесінде қазақ тілінің өзіндік заңдылықтарының басы ашылып, соған лайық ғылыми-теориялық және оқу-практикалық аппарат қалыптасты. Сөйтіп, қазақ тілтанымына негіз болып келген үстем тілдер теориясынан арылу арқылы тілдің ақиқат дыбыстық құрамы мен жүйесін төл теория тұрғысынан анықтаудың мүмкіндігі туды. Жетекшіміз ұсынған бағыттағы ең басты мақсат жалпы түркі тілтанымындағы сөздік екпін теориясынан арылу идеясы болды. Өйткені, сөздік екпін теориясының үстемдігі түркі (қазақ) сөзінің үндесім табиғатын жоққа шығаруға әкеп соқтырды. Зерттеу еңбектерінде қазақ (түркі) фонетикасындағы жалпы фонетикалық құбылыстар дұрыс сипатталғанымен, ғылыми аппарат пен зерттеу әдісі нақтыланбағандықтан, түркі тілдеріне тән бірегей белгілер зерттеушілер назарына ілінбей келді. Төркіні бөлек теориялық пайымдаулардың нәтижесі туыстығы бөлек

тілдердің ішкі заңдылықтарымен үйлесім таппады. Алынған нәтижелер төл құбылыстарды жаңсақ, біржақты түсіндіріп келді.

Қазақ фонетикасының зерттелім тарихын дәуірлеу нәтижесінде әр дәуірдің өзіне тән теория-практикалық ұстанымдары мен алынған нәтижелері анықталды. Қазіргі қазақ фонетикасының құрылымын төл қазақ фонетикасы, кітаби қазақ фонетикасы және еуропаөзімшіл (европацентризм) қазақ фонетикасы деп топтастыруға тура келді. Топтастырудың сараптау белгілері ретінде, әр бағытқа байланысты, қазақ тілінің дыбыс құрамының анықталуы мен сөз просодикасының (сөзқұрауыштын) түрі алынды.

Қазақ сөзінің дыбыс жіктелімі үндесім заңдылығына байланысты талданып, үндесім дыбыстардың құрамы анықталды. Үндесім дыбыс, үндесім буын, үндесім сөз ұғымдары мен оларға тән жалпы фонетикада жоқ атаулар құрамы жинақталды. Қазақ тілі дыбыстарының жасалым (артикуляциялық) пішіндемесі құрастырылды.

Қазақ фонетикасының зерттелім желісі ғылыми жетістіктеріне қарай бірнеше дәуірге бөлініп сарапталады. Әлем тілдерінің жіктелімі өзінше қарастырылып, тілдер тобының жаңаша туыстық кестесі құрастырылған. Түркі тілдерінің дыбыс құрамын зерттеудің тың ғылыми аппараты жасалған. Түркі тілтанымындағы сөздік екпін мәселесі арнайы талданып, жоққа шығарылады. Үндесім (сингармонизм) түркі тілдерінің іргелі заңдылығы ретінде алынып, дыбыс талданым соның негізінде жүргізіледі. Қазақ тілінің әліпби, үндесім және үйлесім дыбыстарының құрамы анықталып, жүйесі сипатталады. Қазақ сөзінің жасалым (артикуляциялық) құрама тізбегінің мүмкін болған үлгісі түгел қамтылған. Әрбір ғылыми тұжырым жасалым (артикуляциялық) пішіндеме (модель), кесте және сызбалармен тиянақталған.

Қазақ фонетикасының түрлі бағыттары бойынша профессор Ә.Жүнісбектің мектебі қалыптасып, ғалымның шәкірттері қазақ тілі дыбыстарының үндесім және үйлесім фонетикасы, тарихи фонетика, салыстырма фонетика, әуен (интонация) фонетика, қолданба фонетика салалары бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуде.

Қазақ тілінің ұлттық болмысын шынайы қалпында сақтап қалуға атсалысып жүрген, ғылым және білім беру ісінің майталманы, қазақ тіл білімінде ғана емес, бүтін түркі әлемі тілтанымында өзіндік орны бар ф.ғ.д., профессор Әлімхан Жүнісбек ағайымызды 80 жылдық мерейлі жасымен құттықтап, шәкірттер ағынан зор ризашылығымызды білдіреміз! Қажымас қайрат, шығармашылық табыс, алдағы уақытта ұзақ ғұмыр тілейміз!

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1]. Қаршығаева А. Қазақ жасалым (артикуляциялық) фонетикасының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы, филол. ғыл. канд.дисс., 2010 ж

МРНТИ16.01.00

Ж.А.Исаева

«Өрлеу» БАҰО» АҚ филиалы Қызылорда облысы бойынша педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институтының аға оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты
Қызылорда қаласы, Қазақстан

ҰЛТ МҰРАТЫН ҰЛЫҚТАҒАН ҰСТАЗ

Аннотация: Профессор, ф.ғ.д. Ә.Жүнісбектің еңбектерінде әлем тілдері қауымдастығындағы қазақ тілінің өзіндік орны мен маңызын бағамдау мақсатында әлем тілдерінің туыстық жіктелім белгілеріне ғылыми-теориялық тұрғыдан талдау жасалды. Ахмет Байтұрсынұлы бастаған ұлы көшті жалғастырушы, қазақ ұлттық фонетикасы және қазақ просодологиясы ғылымының негізін қалаушы ғалым Ә.Жүнісбек өзіндік ғылыми-зерттеу мектебін қалыптастырды. Қазіргі қазақ тіл білімі ғылымының даму үрдісінің теориялық-әдіснамалық және оқу-практикалық талаптарына сай құрастырылған «Қазақ грамматикасы» басылымының «Фонетика. Фонология» бөлімдерін ғылыми-теориялық тұрғыдан негіздеді.

Мақалада жаны жайсаң, көңілі жаз, бала мінезді абыз ағамыз мерейлі сексен жасқа елді марқайтар жетістіктермен жетіп отырғаны туралы сөз болады. Қабырғалы қазақ жұртының ұлы ағартушы ғалымы, тіл білімінің атасы Ахмет Байтұрсынұлы бастаған ұлы көшті жалғастырушы, қазақ ұлттық фонетикасы және қазақ просодологиясы ғылымының негізін қалаушы ғалым Ә.Жүнісбек өзіндік ғылыми-зерттеу мектебін қалыптастырды.

Тірек сөздер: жаны жайсаң, бала мінезді, абыз, жетістік, жасалым, әуез, фонема, әуе

Ж.А. Исаева

Старший преподаватель Института повышения квалификации учителей Кызылординской области филиала АО «НЦПК «Өрлеу», канд.филол.н.
Кызылорда, Казахстан

УЧИТЕЛЬ ПОЧИТАЮЩИЙ ЗАВЕТНУЮ ЦЕЛЬ НАЦИИ

Аннотация. В трудах профессора, доктора филологических наук А. Жунусбека с целью оценки роли и значения казахского языка в мировом языковом сообществе был проведен научно-теоретический анализ особенностей родственной классификации мировых языков. Продолжая великую миссию под предводительством Ахмета Байтұрсынова, основоположник казахской национальной фонетики и казахской просодологии А.Жунусбек сформировал свою исследовательскую школу.

С научно-теоретической точки зрения обосновал разделы издания «Казахской грамматики» «Фонетика. Фонология», составленного в соответствии с теоретико-

методологическими и образовательно-практическими требованиями развития современного казахского языкознания. В статье речь пойдет о благородном, жизнерадостном, наивном и мудром профессоре, который отметит свой восьмидесяти-летний юбилей со значительными достижениями. Продолжая великую миссию великого просветителя казахского народа, основателя казахского языкознания Ахмета Байтурсынова А.Жунусбек, основоположник казахской национальной фонетики и казахской просодологии, сформировал собственную научно-исследовательскую школу. Ключевые слова: добрый, наивный, мудрый, достижение, разработка, мелодия, фонема,

J.A. Isaeva

Senior lecturer at the Institute for Advanced Training of Teachers of the Kyzylorda Region of the branch of JSC «NCT «Orleu», candidate of philology, Kyzylorda, Kazakhstan

TEACHER RESPECTING THE PURPOSE OF THE NATION

Annotation. In the works of professor, doctor of philology A. Zhunisbek, in order to assess the role and significance of the Kazakh language in the world linguistic community, a scientific and theoretical analysis of the features of the classification of world languages was carried out. Continuing the great migration under the leadership of Akhmet Baitursynov, the founder of Kazakh national phonetics and Kazakh prosodology A. Zhunisbek formed his own research school. “Phonetics. Phonology from a scientific and theoretical point of view”.

The article refers to a professor who has reached eighty years of age. He is a kind, sympathetic, joyful person who motivated the people with his achievements. Professor Alimkhan Zhunisbek continued the path of A. Baitursynov, founded the Kazakh national phonetics and Kazakh prosodology, formed his own research school.

Keywords: kind, open, achievement, development, music, phoneme, music.

Тема: Учитель уважающий цель нации

Резюме: В статье говорится о профессоре, который достиг восьмидесяти лет. Он добрый, отзывчивый, радостный человек, который мотивировал народ своими достижениями. Профессор Алимхан Жунисбек продолжил путь А.Байтұрсынұлова основал Казахскую национальную фонетику и казахскую просодологию, сформировал собственную научно-исследовательскую школу.

Ключевые слова: добрый, открытый, достижение, разработка, музыкальная, фонема, музыка.

Subject: Teacher respecting the purpose of the nation

Abstract: The article says that a kind, sympathetic, joyful eighty-year-old uncle, who motivated the people with his achievements. Continued on the path of A. Baitursynov. scientist-the founder of Kazakh national phonetics and proctologia Zhunisbek formed its own research school.

Keywords: kind, open, achievement, development, music, phoneme, music.

Ұлт мұраты ... Осы бір ауыз сөзде қаншама терең мағына жатыр десеңізші?! Сағат сайын емес, сәт сайын құбылып, өзгеріп жатқан өзгермелі уақыт белесінде ұлтымызды ұйыстырып, елдігімізді бүтіндейтін, өз мүддесінен ұлт мұратын жоғары қоя білетін тау тұлғалы ұлт жанашырлары қай заманда да болған. Бар саналы ғұмырын елді оқу-ағарту, ғылым-білімін дәйектеу, ұлтымыздың өзіндік болмысын танытуға арнаған ұлы тұлғалар баршылық. Солардың бірі – бүгінде сексеннің сегіріне шығып отырған, қазақ ұлттық фонетикасының негізін қалаушы және қазақ әліпбиі жаңа жобасының авторы, филология ғылымдарының докторы, профессор Әлімхан Жүнісбек.

Жаны жайсаң, көңілі жаз, бала мінезді абыз ағамыз мерейлі сексен жасқа елді марқайтар жетістіктермен жетіп отыр. Қабырғалы қазақ жұртының ұлы ағартушы ғалымы, тіл білімінің атасы Ахмет Байтұрсынұлы бастаған ұлы көшті жалғастырушы, қазақ ұлттық фонетикасы және қазақ просодологиясы ғылымының негізін қалаушы ғалым Ә.Жүнісбек өзіндік ғылыми-зерттеу мектебін қалыптастырды. Атап айтқанда, ғалымның қазақ тілінің дыбыстық құрамы мен жүйесі, оны оқыту әдістемесіне арналған ғылыми монографиялары, оқулықтары мен оқу құралдары, жазба мұрағаттардың фонетикалық талданымы, сөздіктер мен әдістемелік нұсқаулықтары жарық көрді. Қазіргі қазақ тіл білімі ғылымының даму үрдісінің теориялық-әдіснамалық және оқу-практикалық талаптарына сай құрастырылған «Қазақ грамматикасы» басылымының «Фонетика. Фонология» бөлімдерін ғылыми-теориялық тұрғыдан негіздеді.

Профессор, ф.ғ.д. Ә.Жүнісбектің еңбектерінде әлем тілдері қауымдастығындағы қазақ тілінің өзіндік орны мен маңызын бағамдау мақсатында әлем тілдерінің туыстық жіктелім белгілеріне ғылыми-теориялық тұрғыдан талдау жасалды. Соның нәтижесінде қазақ тілінің өзіндік заңдылықтарының басы ашылып, соған лайық ғылыми-теориялық және оқу-практикалық аппарат қалыптасты. Сөйтіп қазақ тілтанымына негіз болып келген үстем тілдер теориясынан арылу арқылы тілдің ақиқат дыбыстық құрамы мен жүйесін төл теория тұрғысынан анықтаудың мүмкіндігі туды. Автор ұсынған бағыттағы ең басты мақсат жалпы түркі тілтанымындағы сөздік екпін теориясынан арылу идеясы болды. Өйткені, сөздік екпін теориясының үстемдігі түркі (қазақ) сөзінің үндесім табиғатын жоққа шығаруға әкеп соқтырды. Зерттеу еңбектерінде қазақ (түркі) фонетикасындағы жалпы фонетикалық құбылыстар дұрыс сипатталғанымен, ғылыми аппарат пен зерттеу әдісі нақтыланбағандықтан, түркі тілдеріне тән бірегей белгілер зерттеушілер назарына ілінбей келді. Төркіні бөлек теориялық пайымдаулардың нәтижесі туыстығы бөлек тілдердің ішкі заңдылықтарымен үйлесім таппады. Алынған нәтижелер төл құбылыстарды жаңсақ, біржақты түсіндіріп келді.

Қазақ қоғамының саяси және тарихи даму үдерістерінің талаптарына сәйкес зерттеу жұмыстарының теориялық және практикалық ұстанымдары өзгеріп отырды. Бірнеше тарихи дәуірлерді басынан өткерген қазақ фонетикасы ғылымына да миссионерлік саясаттың салқыны тимей қоймады. Ғылыми зерттеу әдісі ретінде европалық тілдер фонетикасының теориясы жаппай тарап, зерттеушілер батыс тілтанымын басшылыққа алды. Соның нәтижесінде қазақ тілінің дыбыстық

жүйесінің зерттеу әдісі ретінде «европа-өзімшіл» (европоцентризм) талданым әдісі кеңінен қолданылды. Зерттеушілер қазақ тілінің дыбыс құрамын үнді-европа тілдерінің фонема жүйесіне салып, қазақ фонетикасына *фонема ұғымын* ендіріп, атауын орнықтырды. Оның үстіне сөз просодикасы ретіндесөздік екпін енгізілді, ал қазақ тілінің іргелі заңдылығы болып табылатын *фонологиялық үндесім құбылысы (үндестік заңы)* көп фонетикалық құбылыстардың бірі ретінде қарастырылды. Қазақ тілі дыбыстарын фонема мәртебесінде қарастырудың нәтижесінде қазақтың төл сөздерінің жазылымына орыс тілінің *и, у, я, ё, ю, э, иц, ч, ф, ц* таңбалары сол қалпында енгізілді. Мұның өзі қазақ тілінің морфема, буын және тасымал жүйесінің бұзылуына алып келді. «Орыс сөздері қалай айтылса, солай айтып, қалай жазылса, солай жазу керек» деген тоталитарлық емле-ережелер жүйесібекітілді. Соның нәтижесінде қазақтың төл әліпби құрамына оннан аса кірме әріптер (дыбыстар) енгізіліп, қазақ әліпбиі екі тілдің қазақ-орыс (тіпті, орыс-қазақ) әліпбиі болып шықты. Кірме әріптердің жазылымын реттейтін отыздан аса жаңа ереже орынсыз қосылды. Екпін-фонемалық фонетика (акцентно-фонемная фонетика) зерттелімжүйесіне сәйкесқазақ тілінің дыбыс жүйесін түгелдей фонема мен сөздік екпінге телігендіктен, қазақ тілінің морфема, буын және тасымал желісіне, ең бастысы, қазақ сөзінің айтылым әуезіне нұқсан келтірді.

XX ғ.соңы мен XXI ғ. басындақазақ тілінің дыбыс құрамы мен оның жүйесіне деген жаңа көзқарас қалыптасып, жаңа нәтижелермен толықты. Ұлт зиялыларының еңбектеріндегі ұлттық тілтаным идеясын қолдаушы зерттеу жұмыстары жарық көрді және зерттеуші ғалымдар еңбектерінде қазақ тілінің фонетика ғылымы жаңа қырынан зерттеле бастады.

Қазақ фонетикасының түрлі бағыттары бойынша профессор Ә.Жүнісбектің мектебі қалыптасып, ғалымның шәкірттері қазақ тілі дыбыстарының үндесім және үйлесім фонетикасы, тарихи фонетика, салыстырма фонетика, әуен (интонация) фонетика, қолданба фонетика салалары бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуде. Зерттеу жұмыстарының нәтижесіндеқазақ тілінің іргелі заңдылығы – үндесім (сингармонизм) құбылысы зерттеу амалының негізіне айналды. Соның нәтижесінде қазақ тіліндегі екпін мен фонемаға деген көзқарас өзгерді, үндесімнің *жуан/жіңішке әуезі* мен *еріндік/езулік әуезі* фонологиялық мәртебесі тең бірліктер ретінде қарастырылды. Қазақ тілі дыбыстарының әліпби құрамының сыртында олардың үндесім және үйлесім белгілерінің құрамы анықталды. *Жасалым (артикуляциялық) фонетика*зерттелімнің негізі ретінде көңіл бөлініп, қазақ тілі дыбыстарының артикуляциялық базасының моделі ұсынылды. Қазақ тіліндегі кірме әріптердің дыбыс құрамының басы ашылып, айтылымы (орфоэпиясы) тиянақталды. Қазақ фонологиясы үндесім құбылысы екендігі дәлелденіп,фонологиялық талдау жұмыстары үндесім (сингармонизм) заңына лайық жүргізілді. Қазақ фонологиясының ақиқат табиғаты зерделеніп,қазақ тілі дыбыстары үндесім заңы тұрғысынан өз алдына дербес талданды.Осындай кешенді талдаулар нәтижесінде қазақ тілінің дыбыс құрамы мен жүйесі жайлы жан-жақты және толық ғылыми түсінік пен ғылыми аппарат қалыптасты.

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан – 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына арнаған Жолдауында және отандық бұқаралық ақпарат құралдарымен өткізген кездесуінде латын әліпбиіне

көшу туралы аталып өтті. Осыған орай, қазіргі таңда латын қарпіне көшудің бірнеше қажеттіліктері айқындалып, маңызды реформаға көшудің алғышарттары жасалуда. Дегенмен, болашақ ел тағдырымен, тарихымен өзектесіп жатқан міндетті жүзеге асыруда «кемшілік пен қателікке ұрынбаудың жолы қандай?» деген сауал әрқайсысымызға ой салады. Әзірге бұл сауалдарға берілетін жауаптың ғылыми негізі қалыптаса қойған жоқ. Демек, латын қарпіне көшуге байланысты ғылыми тұжырымдама әзірленбей, әліпбиге көшуге байланысты шаралардың нәтижелі бола қоюы қиын. Латын қарпіне көшуді негізгі үш бағытта – мемлекеттік, ұлттық және мәдени саясаттың деңгейінде жүргізу қажет. Бұл үш бағыт латын әліпбиіне көшудің негізі бола отырып, оның мәселелерін кеңінен қамтуға мүмкіндік береді.

Латын қарпіне көшудің ғылыми-әдістемелік негізін ұсынушы А.Байтұрсынұв атындағы Тіл білімі институтының ғалымдарының алғашқы сапында профессор Ә.Жүнісбектің орны ерекше деп есептейміз. Өз ұлттымыз бен латын қарпіне көшкен көрші елдердің тәжірибесін мұқият зерттеу және зерделеу арқылы ғана сауатты әрі тиімді жазу жүесіне көше алмақпыз. Профессор Ә.Жүнісбек – осындай қыруар зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, үндесім құбылысына негізделген қазақ тілінің ұлттық әліпбиін ұсынған авторлардың бірегейі.

Профессор Ә.Жүнісбек зерттеу еңбектерінде: «Қазақ тілінің төл дыбыстарының құрамы 26(28) дыбыстан құралады: **а, ә, б, ғ(-ғ), д, е, ж, з, й, қ(-қ), л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, т, у(w), ұ, ү, ш, ы, і.** Осы дыбыстардың сыртында қазақ тілінің дыбыстарын іздеп әуре болмау керек, өзге дыбыс жоқ. Осы жердегі бәрімізді шатастырып жүрген **у** таңбасының дыбыс мәні, тілімізде өте жиі кездесетін, «ерін-еріндік, жуысыңқы, үнді [w] дауыссыз дыбысы» болып табылады: ау[aw], аяу [awa], әу [äw], әуе [äwe], су [suw], суы [suwu], у [uw], уық [uwuq], үіл [üwül], күлу [külüw], аю [ayuw], үю [üyüw] т.с.с. Мұндай дауыссыз дыбыс орыс тілінде жоқ, ал ағылшын тілінде бар, көріп отырсыздар, қазақ тілінде де бар», – деп дәйектей келіп: «Егер қазақ тілінің қамын шын ойласақ, ондай әліпби бөгде тілдің дыбыс-таңбасынан арылған таза, қоспасыз болу керек. Ал өзге орыс тілінен енген кірме дыбыстар мен таңбалар жайын, басқа амалдың жоқтығынан, өз алдына шешу керек деп, екінші кезектегі мәселе» ретінде ескертіп отырады және оның үлгісін алыстан іздемей-ақ, орыстардың өздері көрсетіп отырғанын да еске салып қояды.

Сонда бүгінгі қазақ әліпбиі дербес-дербес екі бөліктен тұрады. Төл әліпби өз таңба құрамы және емле-ережесімен, ал кірме сөздердің жазылуы өз таңба құрамы және емле-ережесімен тізбектеледі. Өйткені олардың үйлесім тауып, бір шаңырақтың астында басы бірігуі ғылыми тұрғыдан да, қолданба (практикалық) тұрғыдан да мүмкін емес. Кестеде тек ұлттық әліпби тізімі тұрады, кестенің сыртында кірме дыбыстардың жазылым емле-ережесі мен үлгісі беріледі. Бұл – амал жоқтан болып жатқан іс.

Қазақтың төл сөздерінің жазылымына қатысты орнықты әліпби мен емле-ережеміз өткен ғасырдың ортасына дейін болды. Сол кезде қазақ сөзінің *айтылым әуезі, морфем құрамы, буын үлгісі* мен *тасымал ретіне* еш нұқсан келіп көрген емес болатын. Қиындық сол ғасырдың елуінші жылдарының ортасында қазақтың төл сөздерінің құрамында **и, у, я, ю, иц** таңбаларын жазу керек деген «зорлықтан» басталды. Жасыратыны жоқ, кірме таңбалардың орынсыз екенін айтып шырылдаған жанашыр топты алпауыт орыс тілінің «игі ықпалын» қолдаған саясатшыл топ жеңіп

шықты. Қазақ сөзінің үндесім айтылымы бейәуезденіп, морфем құрамы сөтінен, буын құрылымы жарықшақтанып, тасымал реті бұзылып сала берді. Қазақ жазуындағы кірме таңбаларға қатысты жаңсақтықтардың бәрін термелеп жатудың бұл жерде реті жоқ. Сондықтан оқулықтарда дауыстылардың қатарында жүрген **и**, **у** таңбаларына қатысты басы артық қаншама емле-ереже жазуымызға еріксіз қосымша таңылды (**я, ю, щ, х, һ** таңбаларының жайы осыған ұқсас). Айталық, **и**, **у** әріптерінің орфограммаларына қатысты қисынсыз емлелерді талдай келе ғалым:

«Морфемдікталданым тұрғысынан:

-**оқы** етістігінің көсемше түрі **оқи** болса, сонда көсемшенің көрсеткіші дауысты **и** дыбысы болғаны ма? Онда көсемшенің бір «көрсеткіші **дауыссыз й**» деген ереже қайда қалады?

-**оқы** етістігінің тұйық рай түрі **оқу** болса, сонда тұйық райдың көрсеткіші дауысты **у** дыбысы болғаны ма? Онда тұйық райдың «көрсеткіші **дауыссыз у**» деген ереже қайда қалады? Ең сорақысы, осы жердегі «дауысты **ы** дауысты **у**-мен алмасады» деп түсіндіретін ереженің барын қайтерсің! Ал **оқы** етістігі дауысты **ұ**-ға (жарайды, тіптен көз елес **ы** дауыстысы бола қойсын) аяқталып тұрғаны, оған келіп дауыссыз **у** тіркесіп, тұйық рай **оқуу** жасалатыны қаперімізге кірмей-ақ қойды. Қазақтың **ұу** дыбыс тіркесінің естілімі орыстың **у** дауыстысының, қазақтың **ый(-ий)** дыбыс тіркесінің естілімі орыстың **ы(-и)** дауыстысының естілімімен жалған ұқсас екеніне сеніп қалғанбыз.

Буындық талданым тұрғысынан:

-**миы** сөзінің буын құрамы **ми-ы** болып, алғашқы буын дауысты **идыбысына** аяқталып, келесі буын дауысты **ы** дыбысынан басталып тұр ма? Онда қазақ сөзінің ішінде «**буын дауысты дыбыстан басталмайды**» деген ережені қайда қоямыз? Оның үстіне сөз соңында «дауысты буын тұрған деген не?» деп, аң-таң боламыз.

-**суы** сөзінің буын құрамы **су-ы** болып, алғашқы буын дауысты **удыбысына** аяқталып, келесі буын дауысты **ы** дыбысынан басталып тұр ма? Ендеше қазақ сөзінің ішінде «**буын дауысты дыбыстан басталмайды**» деген ережені тағы еске сала кетеміз. Оның үстіне «сөз соңында дауысты буын неге тұр?» деп, тағы аң-таң боламыз.

Тасымалдық талданым тұрғысынан:

-**жиын** сөзі **жи-ын** болып тасымалданып, тасымал жігі екі дауыстының арасынан өтіп тұрады ма? Онда «**қазақ сөзінің ішінде екі дауысты қатар тұрмайды**» деген ережені қайда қоямыз? Оның үстіне «сөз соңында тұйық буын тұрған деген не?» деп, әрі-сәрі боламыз.

-**суық** сөзі **су-ық** болып тасымалданып, тасымал жігі екі дауыстының арасынан өтіп тұрады ма? Ендеше «**қазақ сөзінің ішінде екі дауысты қатар тұрмайды**» деген ережені тағы қайталаймыз. Оның үстіне «сөз соңында тұйық буын неге тұр?» деп, әрі-сәрінің үстіне дел-сал боламыз», – деп жазу емлеміздегі кейбір келеңсіздіктерді нақты әрі жан-жақты дәйектейді. Байқағанымыздай, бұл бүгінгі қазақ жазуының күмәнды тұстары көп екендігін танытады.

Ғалым қазақ сөзінің құрамындағы кірме **и, у, я, ю, щ, һ, х** таңбаларының дыбыстық мәні жайлы фонетика-фонологиялық тұрғыдан талдай келіп, дыбыс құрамын былайша атап көрсетеді:

и - [ый, ий], у - [ұу, үу],

я - [йа, йә], ю - [йүу, йүү],

щ - [шш], h - [к],

х - [к]

Кірме әріптердің дыбыс құрамына қарағанда олар екі-үш дербес дыбыстардың тіркесімін (кейде дербес дыбыстың өзін) белгілейтін *таңбалар* болып табылады. Айталық, **и** мен **у** таңбаларынағана қатысты былайша талдап көрсетеді:

«**Морфем дәлел.** Тіркесімнің екінші сыңарының морфологиялық қызметіне өзге морфем бірліктерімен салыстырып барып аңғаруға болады:

оқы - л [оqu - l]

оқы - п [оqu - p]

оқы - с [оqu - s]

оқы - й [оqu - y]

оқы - у [оqu - w]

Осында **оқыл** дегендегі дауыссыз л[l] - ырықсыз етіс көрсеткіші,

оқып дегендегі дауыссыз п[p] – көсемше көрсеткіші,

оқыс дегендегі дауыссыз с[s] – ортақ етіс көрсеткіші

ретіндегі морфологиялық қызмет **оқи** [оquy] дегендегі дауыссыз й[y] – көсемше көрсеткішіне, **оқу** [оquw] дегендегі дауыссыз у[w] – тұйық рай көрсеткішіне де тән екенін көреміз. *Тілдік (морфологиялық) қызмет* осындағы [l], [p], [s], [y], [w] дауыссыздарына бірыңғай тән. Ендеше **и**, **у** таңбаларында дауысты деп шатаспауымыз керек», – деп ескертеді.

Буындәлел. Тіркесімнің екінші сыңары, қазақ тілінің өзге дауыссыз дыбыстары тәрізді, буынның құрамды бөлігі болып табылады:

қыр–қы+р [qı-r] тіс - ті+с [ti-s] ұл - ұ+л [u-l]

қи – қы+й [qı-y] ти - ті+й [ti-y] у - ұ+у [u-w]

Осындағы [r], [s], [l], [y], [w] дауыссыздары буынның соңғы сыңары ретінде бірдей жұмсалып отыр.

Тасымал дәлел. Тіркесімнің екінші сыңары қазақ тілінің өзге дауыссыз дыбыстары тәрізді тасымал жігін көрсетеді:

тыным - ты-ным шіре - ші-ре

тиым - ты-йым шие - ші-йе

құсы - құ-сы елігі - е-лі-гі

куы - құ-уы елуі - е-лі-уі

Осындағы [n], [r], [y], [s], [g], [w] дыбыстары *дауыссыз* болғандықтан, сөз ішіндегі буынның бас шебінде тұр. Сөйтіп сөз соңындағы бейтәртіп дауысты буын мен тұйық буыннан құтыламыз. Олай болса, дауысты **и**, **у**, **я** (ю) деп жүргеніміз екі (үш) дыбыстың тіркесімін белгілейтін таңба (!) екен. Жазу реформасының реті бірнеше сатыдан тұру керек. Соның ең бастысы – алдымен, кешіріңіздер, «сауат ашып» алу. Сөз жоқ, **ми** [mi] емес, **мый** [my] екенін, **су** [su] емес, **сүү** [suw] екенін, **ащы** емес **ашшы** т.с.с. екенін көбіміз біле бермейміз (ұмытып қалдық немесе ұмыттырып жіберді). Бұлар – ең қрапайым мысалдар. Мұндай мысалдардың тілімізде ұшы-қиыры жоқ. «Сауатсыз» болып қалғанымызға да біз кінәлі емеспіз, бізді солай сауатсыз етті. Немесе қазақтың еркін кең тыныспен айтылатын сәнді **ашшы**, **тұшшы**, **кешше** сөздеріндегі қос дыбыстың орнына төркіні бөлек тұншығыңқы **щ** дыбысын қойып айта алатын қазақ табылар ма екен?! Бар болғаны үш сөздің ерсі жазылымына бола басы артық емле-

ереже алып, бас қағырып отырғанымызды қозғамай-ақ қойдық. Ендеше, алдымен сабыр сақтап, сауат ашып алуымыз керек. Сонан соң барып жазу реформасын, оның ішінде әліпби ауыстыру да бар, бастау керек», – деп, жазу реформасын жүйелі әрі сауатты жүргізу керек екендігіне ерекше тоқталады.

Профессор Ә.Жүнісбек қолданыстағы әліпбиге қатысты осындай олқылықтарға назар аударар келіп, өзіндік әліпби нұсқасын ұсынады:

кирилше	латынша	аталуы	кирилше	латынша	аталуы
А а	A a	а	Ң ң	Ń ń / Ñ ñ	ың
Ә ә	Ə ə // Ä ä	ә	О о	O o	о
Б б	B b	бы	Ө ө	Ö ö	ө
Ғ ғ(-Г г)	Ĝ ĝ(-G g)	ғы(-гі)	П п	P p	пы
Д д	D d	ды	Р р	R r	ыр
Е е	E e	е	С с	S s	сы
Ж ж	J j	жы	Т т	T t	ты
З з	Z z	зы	У у	W w	ұу
Й й	Y y	ый	Ұ ұ	U u	ұ
Қ қ(-К к)	Q q(-K k)	қы(-кі)	Ү ү	Ü ü	ү
Л л	L l	ыл	Ш ш	Ş ş / Š š	шы
М м	M m	мы	Ы ы	I i	ы
Н н	N n	ны	І і	I i	і

Төменде ғалымның әліпби төңірегіндегі зерделі ой-тұжырымын тұтас беруді жөн көрдік:

«Бұл жерде жақында Түркі кеңесі қабылдаған ортақ әліпби үлгісіне байланысты **Ä ä** таңбасын **Ə ə** деп, **Ń ń** таңбасын **Ń ń** деп, **Š š** таңбасын **Ş ş** деп алуға тура келді. Қанша дегенмен түркі бірлігіне, алшақтай бермей, мойын ұсынумыз керек қой. Әліпби «Жоба» деп аталады, ендеше ол біткен жұмыс болып саналмайды. «Жоба» деген түзетілуі мүмкін, жетілдірілуі мүмкін, тіптен, қабылданбай да қалады. Сондықтан «Жобаға» тек ұсыныс деп қана қарау керек. **«Жоба» қазақ сөзінің үндесім әуезін, морфем құрамын, буын тұрқын, тасымал жігін бұзып жазуға еш мүмкіндік бермейді. «Жоба» мазмұнынан ешқандай тіл бұзар жаңсақ емле-ереже туындамайды.**«Жобаға» ақыл қосатын тұстары да жоқ емес. Мүмкін қос нүкте мен қанатшаның орнына бір ғана көлденең сызықша жүргізе салған әдістемелік тұрғыдан (қол жаттығу) ұтымды болар ма еді. Емле-ереже құрастыру үстінде де ақылдасып шешетін жайттар бар. Әлемдік жазудың тәжірибесіне қарасақ, ешбір мемлекет, ешбір халық кірме дыбыс үшін арнайы таңба ойлап таппайды немесе сол кірме дыбыстың төркін таңбасын алмайды. Таңбаны сол өзінің төл әліпбиінің ішінен құрастырады. Кірме дыбысқа сол дыбыстың төркін таңбасын қоса алу деген бұрынғы Кеңес түркі республикаларында (оның қақ төрінде өзіміз бармыз) ғана болды. Мысалы, орыс тілінен **ц, ч** т.б. дыбыстарын қабылдап, **ц, ч** т.б.

таңбаларын қоса алып отырдық. Қазіргі еуропалық елдер де орыс сөздерін жазып-сызуға мәжбүр болып отыр, бірақ олар **ц** дыбысын **tc** деп, **ч** дыбысын **ch** деп латын әліпби үлгісімен жазу амалын тауып отыр. Бұл амал теория-практикалық тұрғыдан әбден сыннан өткен. Орыстардың өзі жатсынбай қабылдап отыр. Кірме дыбыстардың жазылымы өз алдына шешілу керек дей беретініміз сондықтан. Орыс айтылымындағы халықаралық сөздердің жазылымын алға тартып, айбат шегіп отырған ағайындарымыздың тынышталуына болады. Жазу реформасын тәуекел деп бастау ғана қалды. Өйткені реформаның оңайы болмайды: саяси реформа, әкімшілік реформа, қаражат реформасы т.б. Алайда, бұл реформалар жоғары билікте орындалады да, төменгі көпшілік оның дайын нәтижесін ғана алады. Сөйтіп бұқара көпшілік реформа ауырлығын сезбейді. Ал жазу реформасының қиыншылығын сауат ашуды бастаған баладан бастап, демалыстағы зейнеткерге дейін әрқайсысы өз жеке басынан өткереді. Жазу реформасының өзге реформаларда ерекшелігі де, міне, осында. Сондықтан да жазу реформасына тәуекел деп кірісудің алдында сабырлы сақтық керек болады.

Жазу реформасының (тек әліпби ауыстыру емес) мерзімі алдын-ала дайындыққа байланысты болады: мақсаты мен мазмұны айқын болу керек. Мақсаты – қазақ әліпбиін ұлттық үлгіге түсіру, мазмұны – қазақ сөзінің айтылым-жазылым үйлесімін орнықтыру».

Ұлттық және мәдени саясатты нақтылайтын, қоғамдық қажеттілік пен ұлттық мүддені үйлестіретін мемлекеттік деңгейдегі латын қарпіне көшу ісінде ғана емес, қазақ тілінің ұлттық болмысын шынайы қалпында сақтап қалуға атсалысып жүрген, ғылым және білім беру ісінің майталманы, қазақ тіл білімінде ғана емес, бүтін түркі әлемі тілтанымында өзіндік орны бар профессор, ф.ғ.д. Әлімхан Жүнісбек ағамызды мерейлі жасымен құттықтап, мықты денсаулық, шығармашылық табыс тілейміз. Жасай беріңіз, алаштың абзал азаматы!

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Байтұрсынов А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-ай» баспасы, 2013. – 640 б.

[2] Садуақас Н.А. Профессор Қ.Жұбановтың фонетика-фонологиялық зерттеулері. Монография. – Алматы: Эверо, 2018. - 216 б.

[3] Жүнісбек Ә. Қазақ тілінің дыбыстары. Дыбыстардың үндесуі // Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002

МРНТИ16.21.37

Н.А.Садуақас

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент.
Ақтөбе қаласы, Қазақстан

СИНГАРМОНОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІН ТЕРЕҢ ЗЕРТТЕУШІ

Аннотация: Тіліміздің дыбыс жүйесін жаңа қырынан, сингармофологиялық бағытта, зерттеуші ғалымдардың көш басында Ә.Жүнісбек есімі аталады. Ғалымның қазақ тіліндегі сингармонизм заңдылықтары туралы зерттеулері тек түркітану саласында ғана емес, жалпы тіл біліміне елеулі өзгеріс әкелген ғылыми жетістігіміз болып саналады. Оның зерттеулері нәтижесінде тіліміздің өзіндік ерекшелігін танытатын негізгі заңымыз сингармонизм екендігіне, сондай-ақ, сингармонизм тіліміздегі барлық дыбыстарға қатысты негізгі заңдылығымыз екендігіне жайында болмақ.

Мақалада ғалымның қазақ тіліндегі сингармонизм заңдылықтары туралы зерттеулері тек түркітану саласында ғана емес, жалпы тіл біліміне елеулі өзгеріс әкелген ғылыми жетістігіміз болып саналады. Ә.Жүнісбек түркі тілдерінде сингармонизм тек фонетикалық категориялардың бірі ғана емес, түркі сөздерінің фонологиясын танытатын негізгі заң екендігін дәлелдейді.

Тірек сөздер: сингармонология, сингармонизм, категория, сөз құрамы, артикуляция, акустика.

Н.А. Садуақас

Актюбинский региональный государственный университет им. Жубанова,
филол.канд.ф.н., доцент, Ақтөбе, Казахстан

ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ПРОБЛЕМ СИНГАРМОНОЛОГИИ

Аннотация. А. Жунусбек – лидер среди исследователей в области сингармонической фонологии, нового аспекта звуковой системы нашего языка. Исследования ученого о законах сингармонизма в казахском языке – научное достижение, которое внесло существенные изменения не только в область тюркологии, но и в общее языкознание. Его исследование покажет, что основной закон, характеризующий наш язык - это сингармонизм, а также что сингармонизм – это наш основной закон для всех звуков в нашем языке.

В статье говорится, что исследование ученым законов сингармонизма в казахском языке является научным достижением, которое внесло существенные изменения не только в область тюркологии, но и в общее языкознание. А.Жунисбек доказывает, что сингармонизм в тюркских языках является не только одной из фонетических

категорий, но и основным законом, отражающим фонологию тюркских слов.

Ключевые слова: сингармонология, сингармонизм, категория, состав слова, артикуляция, акустика

N.A. Saduakas

Aktobe Regional State University named after A. Zhubanov, Candidate of Philology,
Associate Professor, Aktobe, Kazakhstan

RESEARCHER OF THE SINGHARMONOLOGY PROBLEMS

Annotation. A. Zhunisbek is a leader of researchers in the field of syngharmonic phonology, a new aspect of the sound system of our language. The scientist's research on the laws of harmonism in the Kazakh language is a scientific achievement that has made significant changes not only in the field of Turkology, but also in general linguistics. His research will show that the basic law that characterizes our language is syngharmonicity, and syngharmonicity is our basic law for all sounds in our language.

The article examines the scientific achievements of the scientist on the laws of harmony in the Kazakh language, which made a significant change not only in the field of Turkic studies, but in general in linguistics. A. Zhunisbek testifies that the harmony in the Turkic languages is not only one of the phonetic categories, but also the basic law reflecting the phonology of Turkic words.

Key words: syngharmonology, syngharmonicity, category, word composition, articulation, acoustics

Тіліміздің дыбыс жүйесін жаңа қырынан, сингармофонологиялық бағытта, зерттеуші ғалымдардың көш басында Ә.Жүнісбек есімі аталады. Ғалымның қазақ тіліндегі сингармонизм заңдылықтары туралы зерттеулері тек түркітану саласында ғана емес, жалпы тіл біліміне елеулі өзгеріс әкелген ғылыми жетістігіміз болып саналады. Оның зерттеулері нәтижесінде тіліміздің өзіндік ерекшелігін танытатын негізгі заңымыз сингармонизм екендігіне, сондай-ақ, сингармонизм тіліміздегі барлық дыбыстарға қатысты негізгі заңдылығымыз екендігіне көзіміз жетті. Себебі бұған дейін Қ.Жұбанов зерттеулерінен бастау алған «түбір мүше мен қосымша мүшелердің үндесуін» ғана ескеріп, сингармонизмді түбір мен қосымша арасын «матастырып ұстайтын арқанның ең күштісі» деп танып келдік[1.208]. Ә.Жүнісбек түркі тілдерінде сингармонизм тек фонетикалық категориялардың бірі ғана емес, түркі сөздерінің фонологиясын танытатын негізгі заңы екендігін дәлелдейді[2]. Түркі тілдерін зерттеуші ғалымдар арасында осы уақытқа дейін сингармонизмді дауысты дыбыстардың гармониясы деген көзқарас қалыптасып келген болса, үнді-еуропа тілдерінде дыбыс сөздік екпінге, тай тілдерінде тонға қатысты болса, түркі тілдерінде барлық дыбыс сингармонизмге бағындырылғанын айтады. Сөз құрамындағы әрбір дыбыс сингармонизмге арқа сүйейді, сол арқылы әрбір дыбыстың фонологиялық ерекшеліктері анықталады. Ал дыбысты сингармонизмнен тыс

қарастырсақ, түркі тілдерінің өзіндік ерекшеліктерін тани алмайтынымызды, сөзді дұрыс айту сақталмай, мағынасына да нұсқан келетінін көрсетеді. Сингармонизм сөз құрамындағы барлық дыбыстардың бірдей екпінмен айтылуын қамтамасыз етуі нәтижесінде тек дауысты дыбыстар ғана емес, сондай-ақ, дауыссыз дыбыстар да үндесіп тұрады. Сондықтан ерін және езу үндестігі бірдей қызмет атқаратынын, екеуінің де сөз ажыратқыш функциясы бар екендігін ескертеді [3.37].

Соңғы кезге дейін түркі тілдеріндегі әрбір дауыссыз дыбыстың бір ғана артикуляция және акустикалық ерекшелігі бар деп келсек, Ә.Жүнісбек сингармонизм заңдылығына сай әрбір дауыссыз дыбыстың төрт сингармодыбыстан тұратынын, әрбір дауыссыз дыбыстың сингармотембрі жуан және жіңішке, еріндік және езулік қасиеттерін қарама-қарсы қою арқылы анықталатынын айтады. Қазақ тіліндегі тоғыз дауысты үш сингармотиптен тұратынын айтып: 1/ Қысаң дауыстылар өз алдына бір сингармотип (тыс, тіс, тұс, түс) құрап, «ы, і, ұ, ү»бір дауысты дыбыстың төрт сингармореңі ретінде бас-басына буын жасап, барлығы бір дауысты ретінде қызмет етеді; 2/ Ашық дауыстылар да бір сингармотип (аз, әз) құрап, «а, ә» – бір дауысты дыбыстың екі сингармореңін танытады; 3/ Ал жартылай ашық дауыстылар–дифтонгілер де бір сингармотип (ор, өр, ер) құрап, бас-басына буын болып, бір дауысты дыбыстың (дифтонгінің) үш сингармореңін көрсетеді[4.79]. Қазақ тілінің дауыстылар жүйесін екі принцип бойынша сипаттауға болатынын айтады: 1/ Сингармонизмге қатыссыз алу: Бұл кезде дауыстылар үш дыбыстық типке (ашық, қысаң, дифтонг) жіктеліп, олар барлығы тоғыз дауыстыдан тұратынын анықтаймыз; 2/ Сингармонизмге байланысты принцип: Бұлайша қарастырған кезде төрт түрлі сингармотембрге тән белгілерге байланысты тоғыз сингармодауысты: екі жуан езулік, үш жіңішке езулік, екі жуан еріндік, екі жіңішке еріндік болып бөлінетіндігін көреміз. Сөйтіп, Ә.Жүнісбек қазақ вокализмі дауыстылардың үш сингармотипінен, тоғыз сингармодауыстыдан тұратынын айтады[4.83]. Сингармонизм тұрғысынан алғанда «н-ң, к-қ, г-ғ»сингармодыбыстарының сингармореңдері артикуляциялық жағынан бір-бірінен алшақ тұрғанын айтады. Ә.Жүнісбектің қазақ тілі дыбыстары жөніндегі мүлдем тың тұжырымдары түркі (қазақ) тілдерін жаңа қырынан зерттеуге жол ашып, тіліміздің дыбыс жүйесіне соны жаңалық әкелген болатын.

Ғалым тілімізде сингармонизмнің фонологиялық қызмет атқаратынын, сингармонизм тек дауысты дыбыстардың ғана гармониясы емес, дауыссыздардың да, бүкіл сөздің бір тембрмен берілуін қамтамасыз ететінін айтады. Егер осы үндестігі бұзылса, бүкіл сөз өзгеріп, мағынасы түсініксіз болады дейді. Мысалы, «бас, бес, бос, бөс»деген сөздерде тек дыбыстардың тіркесуі ғана емес, әрбір сөздің құрамындағы дыбыстардың бір-бірімен үндесіп, сингармонизм тембрімен айтылуы ерекше қызмет атқарады. Бұл орыс тілінде екпін қалай болса, қазақ тілінде сингармонизмнің де сондай сөз анықтағыш қызмет атқаратынын көрсетеді. Егер «тыс, тіс, тұс, түс» деп айтқанда, бұл сөздер дауыстылардың жуан-жіңішке, еріндік-езулік ерекшелігіне ғана емес, сонымен бірге, дауыссыздардың да айтылуына қарай, сөз құрамындағы бүкіл дыбыстың сингармотембрі арқылы бір сөз екіншісінен ажыратылатынын дәлелдеді. Ә.Жүнісбек сингармонизм тембрі сөз құрау және сөзді ажырату қызметтерін де атқаратынын айтады [3.33]. Ол қазақ сөздерінде

төмендегідей сингармонизм комбинациялары бар екендігін көрсетеді.:

1/ жуан езулік – жіңішке езулік: *тыс - тіс; бас - бәс;*

2/ жуан еріндік – жіңішке еріндік: *сол - сөл, жон - жөн;*

3/ жуан еріндік – жуан езулік: *тот - тат. сұр - сыр;*

4/ жуан еріндік – жіңішке езулік: *тон - тін, тұс - тіс;*

5/ жіңішке еріндік – жіңішке езулік: *өн - ін. тұр - тер;*

6/ жіңішке еріндік – жуан езулік: *түс – тас, өр – ар* [5.70]. Осы мысалдар арқылы тілімізде еріндік пен езулік сингармонизмдері бірдей қызмет атқаратынын, яғни сөз ажырату функциясы жағынан олардың бір-бірінен айырмашылығы жоқ екендігін көрсетеді. «Таким образом, под сингармонизмом понимаем однородную тембральную организацию всех звуков, как гласных, так и согласных, составляющий фонетический облик слова», – дейді Ә.Жүнісбек [4.73]. Демек, біз тілімізде фонологиялық қызмет атқаратын сингармонизм деп білеміз. Сондай-ақ, сингармонизм тек дауыстыларға ғана қатысты емес, дауыссыздарға да тән демекпіз. Ә.Жүнісбек түркі (қазақ) тілінде дауыстылар да, дауыссыздар да сөз құрамында үндесіп тұратынын айтады. Бұрын сингармонизмді дауыстыларға ғана қатысты деп келген болатынбыз да, дауыссыздар ассимиляцияға қатысты сөз болатын. Ә.Жүнісбек: «Система сингармотембров каждого согласного образуется путем противопоставления признаков по твердости-мягкости, огубленности – неогубленности», – деген пікір айтып, дауыссыздардың үндесуін төрт қырынан қарастырады [4.83]. Ол жалпы фонетикаға түркі тілдері үшін фонема орнына «сингема» терминін енгізіп, сингема туралы ғылымды «сингемология» деп атап, ал соған сай фонологияны «фонемология» терминімен өзгерту туралы өз ұсынысын білдірді [6.29]. Біз Ә.Жүнісбек зерттеулері нәтижесінде түркі фонологиясының тірегі – сингармонизм, ал оның фонологиялық қызметі қазақ (түркі) сөзінің өн бойында біркелкі тембрдің сақталуы арқылы көрінегіндігін таныдық. Сөйтіп, біз қазақ тілі дыбыс жүйесін фонологиялық жағынан зерттеуде ғалым Ә.Жүнісбек ерекше үлес қосқанын, ескі көзқарастарды түбірімен өзгертіп, тіліміздің табиғатында сингармонизмнің орны ерекше екендігін дәлелдеді деп айтпақпыз. Мұны кезінде белгілі фонетик ғалым Ж.Әбуов «европацентризм» ықпалынан босанып, түркі тілдері фонетикасын зерттеудің жаңа бағыттары мен әдістері деп көрсеткен еді [7.134].

Қазақ тіліндегі дыбыстардың нағыз фонологиялық қызметі буын деңгейінде көрінегіндігі Ә.Жүнісбек зерттеулерінде жан-жақты пайымдалғанын білеміз. «Үнді-еуропа тілдерінде дыбыстардың басын біріктіріп, сөз етіп ұйыстыратын сөздік екпін, ал түркі тілдерінде – сингармонизм», – дейді ғалым [3.46]. Ғалым өз зерттеулері арқылы түркологияда, тіпті жалпы тіл білімі дүниесінде түркі тілдерін зерттеуде жаңаша көзқарас қалыптастырды. Оның зерттеулері нәтижесінде сөздің оқылуы мен айтылуын, орфографиялық ережелерін де үнді-еуропа тілдерінде сөздік екпін, ал түркі (қазақ) тілдерінде бұл міндеттердің бәрін де сингармонизм реттеп отыратынын білдік. Ғалым әліпби мен жазуымыз өзара үйлесім табу үшін фонологиялық заңдылықтарды терең зерттеп, дұрыс тани білу керек деп пайымдайды. Мәселен, қазақ тілінде «и» әрпінің сегіз түрлі оқылатынын, мұның өзі буын жігін ашу мен тасымалдау заңдылықтарын бұзып, айтылуы мен жазылуы арасында алшақтық

пайда болғанын айтады. Сондықтан сөздің айтылуына жазудың ықпалы зор екендігін, қазіргі түркі тілінде де ортақ оңтайлы транскрипция жоқтығын, ал мұның өзі фонологиялық заңдылықтарға нұқсан келтіретінін ескертеді [8.44].

Қазақ фонетикасының өткеніне зер салсақ, қазақ тіліндегі қазіргі орфография бойынша екі әріппен беріліп жүрген ый/ій және ұу/үу туралы көп уақыт қарама-қарсы пікірлер болғанын білеміз. Бұл дыбыстар І.Кеңесбаев, Ж.Аралбаев зерттеулерінде – дифтонгоид, В.М.Шварцман сияқты ғалымдар еңбектерінде монофтонг деп танылды. А.Байтұрсынов болса, мұны өз еңбектерінде «дауысты дыбыстардың соңынан ғана айтылады» деп көрсеткен болатын [9.383]. Ал Қ.Жұбанов «бір дауысты, бір дауыссыздан тұратын қосынды дыбыстар» деп ағай отырып, осы қосындыларды дара «и, у» әріптерімен таңбалауды ұсынған еді [10.173]. Қ.Жұбановтың бұл ұстанымы қазіргі латыннегізді әліпби жасаушылар көзқарастарымен ұштасып жатқанын байқаймыз. Кезінде осы дыбыстарға қатыс-ты дұрыс түсіндіру болмағандықтан оны бірде–дауысты, бірде дауыссыз деп жазылған оқулықтар жұртты шатастырды. Ал бұл мәселеде ғалым Ә.Жүнісбектің де өзіндік көзқарасы бар. Ғалым «ыу/іу» тіркесімдері қазақ тілінде жоқ екендігін айтып, ал «ый/ій» және «ұу/үу» тіркесімдері басқа да «ыс, іл, ұр» тіркесімдерінен айырмашылығы жоқ екендігін айтады. Сингармонизм заңдылығы бойынша «сирақ-сирек, тиын-тиін» сөздерін салыстыра қарағанда және «ми» сөзін жіңішке айтқанда сөз болмайтынын, ал сол тілді білетін адам ғана бірден жуан оқу арқылы «мый» (мозг) деп қабылдайтынын айтып, «и» – деген таңбаның өзі біздің жазу талабымызды орындай алмайтынын, сондай-ақ, бұны кейбіреулер «дауысты дыбыс» деп шатастырып келгенін де ескертеді. Ол «и, у» – сонор дыбыстар, ал олардың алдында келетін компоненттерін дауысты дыбыстар деп, қазақ тілінде «ұу/үу» және «ый/ій» дифтонгиодтары жоқ екендігін дәлелдеп көрсетеді [4.14]. Қосынды дауысты дыбыстар табиғатына қатысты талас пікірлер Ә.Жүнісбек зерттеулері нәтижесінде шешімін тапқанын білеміз. Ол «бағ-бау, тағ-гау, сұрақ-сұрау, құрақ-құрау» сөздерін қарсы қойып, салыстыру арқылы «у» сонорының тарихи қалыптасуын да еске салады. Сөйтіп, Ә.Жүнісбек қазақ тілінде «о, ө, е»– дауыстыларын ғана дифтонгілер деп танитындығын айтып, қазақ тілінде тоғыз дауысты дыбыс бар, ал «и, у» дауысты деп тек орыс тілінен енген сөздерге ғана (институт, университет) қатысты айту қажеттігін ескертеді. Қазақтың байырғы сөздерінде тоғыз дауысты дыбыс бар, ал «и, у» әріптерінің «ый/ій» және «ұу/үу» тіркесімдерін таңбалайтын тұстарын қарапайым оқушыға түсіндіріп отырудың қиындығын, мұны кейде ересектер де шатыстырып, қай жерде дара дыбысты, қай жерде қос дыбысты таңбалап тұрғанын ажыратпай қарайтынын ескертіп келеді. Сондықтан дауыссыз дыбыстан кейін келетін «ый/ій» және «ұу/үу» тіркесімдерін осы күйінде жазып, оларды дара «и, у» әріптерімен таңбалауға қарсылығын білдіріп келеді. Бұл жерде айтпағымыз, «и, у» әрпіне байланысты туындаған айтыс, қиындықтар төте жазудан латынға, одан кирилицаға өтіп, Қ.Жұбанов кезеңінен бері бір ғасыр уақыт өтсе де, қиындықтың шешілмей, енді жаңадан ұсынылып отырған латыннегізді әліпбиіміз бен жазуымыздың емле жобасын талқылау барысында тағы да көтеріліп отырғаны болып тұр.

Қазақ тілінің дыбыс жүйесін аспапты құралдармен зерттеген ғалым Ә.Жүнісбек

«к-к» дауыссыз дыбыстарын бір дыбыстың сингармонизмдік модификациясы, «г-ғ» дауыссыздары да бір дыбыстың сингармонизмдік варианты деп есептейді. Сол сияқты «һ»дыбыстары туралы да өзіндік пікірі бар екенін айтып, дауыссыздар құрамына енгізбейді. Орыс тілінен енген (ф, в, х, ц, ч) бес дауыссыз дыбысты да бөлектейді. Сөйтіп, ғалым қазақ тілі сингармодауыссыздарының санын 17 деп есептейді. Ол қазақ тілі дыбыстарын сингармонизмге қатысты қарастырып, әрбір дыбыстың буын деңгейіндегі ерекшеліктерін экспериментті әдістер арқылы анықтаған. Дауыссыз дыбыстардың да сингармонизмге қатысы барын, әр дауыссыз дыбыс сингармонизм заңдылығы тұрғысынан алғанда төрт сингармодауыстан тұратынын көрсетеді [3.31].

Ә.Жүнісбек қазақ фонологиясының табиғаты үндесім фонологиясы болып табылатындықтан қазақ тілі дыбыстарын сингармонизммен байланысты бұрынғы ізден шығып, жаңа бағытта қайта қарастырды. Ғалым қазақ тіліндегі тірек дауыстыларды «үндесім фонема» деп, ал олардың үндесім варианттарын «үндесім аллофон» деп атауды ұсына отырып, қазақ тілінде 3 тірек бар болса, олар 9 үндесім аллофон ретінде тарайтынын айтады: 1) «А» үндесім тірек дауысты екі үндесім аллофонынан (а, ә) құралады; 2) «Ы» үндесім тірек дауысты 4 үндесім аллофонынан (о, ө, е) құралады; ал әр дауыссыз төрт түрлі үндесім әуезбен айтылады. Сонда 5 қатан (п, т, қ-к, с, ш) дауыссыздың үндесім варианттары 20 дыбыс болады. Ұяң (б, д, ғ-г, з, ж) дауыссыздардың үндесім варианты да 20 дыбыс болады. Үнді дауыссыз (р, л, й, у, м, н, ң) дыбыстарының үндесім варианты 26 дыбыс болады.себебі у дауыссызы басқалардай емес, тек екі түрлі еріндік үндесім әуезбен айтылады, езулікпен айтылмайды екен. Жинақтап айтқанда, қазақ тіліндегі 17 дауыссыз дыбыс 66 үндесім дауыссызбен 9 дауысты, барлығы 75 дыбыс болады екен. 1) Жуан езулік дыбыстар саны 18 (2 дауысты, 16 дауыссыз); 2) жіңішке езулік дыбыстар саны 19 (3 дауысты, 16 дауыссыз); 3) жуан еріндік дыбыстар саны 19 (2 дауысты, 17 дауыссыз); 4) жіңішке еріндік дыбыстар саны 19 (2 дауысты, 17 дауыссыз) [11.62]. Ғалым қазақ тілі сингармонизмін көркем мәтіндегі (ертегі құрамындағы) дыбыстардың айтылу ерекшелігін тексеру арқылы да аспапты құралдар арқылы зерттеп көрсеткен еді [12.71].

Ғалым Ә.Жүнісбек зерттеуіндегі маңызды мәселелердің бірі – жалпы фонетикадағы просодика мәселесі. «Просодика» туралы бұрынғы танымымызда просодика да, акцентология да сөз екпінімен байланысты категория болып саналса, енді түркі тілдерінің фонологиялық доминанты сингармонизмді қай топта қарастыруды шешу керектігін алға тартады. Сондықтан тон мен сингармонизмді зерттейтін просодикалық бірліктердің жүйесін ұсынып, просодологияның зерттеу нысаны ретінде оның қарауына әртүрлі тілдердің тобын қарастыратын акцентология, тонология, сингармонология деген үш саланың басын қосып көрсетеді[6.28]. Ғалымның бұл жіктеулері жалпы фонетикадағы әлем тілдерін зерттеуде қажетті талданым деп есептейміз.

Қазақ фонетикасы мен фонологиясының теориялық жағынан одан әрі дамуына Ә.Жүнісбек зерттеулері ерекше ықпал етті. Оның сингармофонологиялық зерттеулері нәтижесінде бір жүйеге түскен сингармотеориясы қазақ тілі дыбыс жүйесін жаңа қырынан қайта қарастыруға себеп болды. Ғалым түркі тілдеріндегі син-

гармонизм табиғаты туралы ғылым дамуының өн бойында айтылған әртүрлі көзқарастарға нүкте қойып, сингармонизм тек фонетикалық категория ғана емес, ол түркі тілдерінде фонологиялық қызмет атқаратындығын дәлелдеді [2]. Ғалымдар арасында бірізді пікір болмай келген, екпін мен сингармонизмнің түркі тілдеріндегі қызметі қандай дәрежеде екендігі туралы көзқарасты да ғылыми дәлелді түрде шешіп берді [3.56]. Сондықтан фонеманың қызметін қазақ тілінде сөз мағынасын танытатын сингармема атқаратынын анықтайды. «Думается, что преобладающее в тюркологии мнение о связанном словесном ударении в конце слов относится как раз к ритмическому ударению, так как отдельно произнесенное слово тоже ритмическая группа и имеет усилие на последнем слоге», – деп, ритмикалық топтар арасындағы пауза ритмикалық топтар ішіндегі паузадан 1,5-2 есе артық болатынын да айтады [3.69]. Демек, қазақ тіліндегі сөздер ритмикалық топтарға еніп, олар бір екпінмен айтылады, осы топтағы бір сөзге ғана екпін түсіп, ол тұрақты орынға ие болып тұрады екен. Осы мәселе бойынша төмендегідей мысал келтіреді: «Ат / қора маңында жүр. Ат қора маңында/жүр» [3.65]. Сөйтіп, сөйлемдегі сөздердің ритмикалық топқа бөлінуі мағынаға әсер етіп тұр. Ә.Жүнісбек қазақ тіліндегі қысаң дауысты дыбыстарға қарағанда ашық дауысты дыбыстардың айтылу қарқыны (интенсивтілігі) мол екенін аспапты құралдар арқылы көрсетеді [13.57]. Ғалым тіліміздегі дыбыстарды сингармонизмге қатысты және одан тыс екі жолмен талдап, жіктеудің жүйесін қалыптастырды. Қазақ әліпбиіндегі дыбыстар саны мен олардың фонемалық қасиетін анықтап, жан-жақты сипаттама жасады. Қазақ (түркі) тілі фонологиясының табиғи жарасымына сай доминанты сингармонизм екендігін анықтап, бүкіл түркі әлемі тілдерін зерттеудің жаңа бағытын көрсетіп берді. Бүгінгі таңда қазақ әліпбиі мен жазуын латын графикасына көшіру бағытындағы жұмыстарға да білікті маман ретінде ғалым Ә.Жүнісбек белсене араласып жүр. Ол латынға көшу мәселесі көтерілген тұста өзі құрастырған әліпбиінің жобасын ұсынып, қазіргі бүкіл ел болып талқылаған латыннегізді қазақ әліпбиі мен жазу емлесіне байланысты да өз ойларын ортаға салып келеді.

Қазіргі таңда Ә.Жүнісбек зерттеулеріндегі сингармофонологиялық ұстанымдарды өз зерттеулеріне тірек ете отырып, тілімізді жаңа қырынан зерттеудің түрлі бағыттарында есімдері кең танымал болған Ж.Әбуов, М.Жүсіпұлы, З.Базарбаева, Ж.Назбиев, Қ.Күдерінова, С.Ақымбек, Ұ.Шүленбаева, А.Фазылжанова, Г.Қайдарова, Ә.Бәйімбетова, А.Молдашева, Ж.Исаева, І.Оразалин, Б.Баймұқанов, А.Ә.Жүнісбек, Қ.Үкібасова, Ф.Аймырзаев, М.Әлімбаев, Қ.Зәуірбекова, А.Қаршығаева, Ж.Жұмабаева сияқты т.б. ғалымдар қазақ тілі фонетика-фонологиясын, сонымен бірге оның жазу графикасы мен интонациясы арналарын теориялық жағынан дамытуға ерекше үлес қосып келеді. Сингармонизм табиғаты туралы ғалым Ә.Жүнісбек зерттеулері тіліміздің ғасырлар бойы дамуы нәтижесінде қалыптасқан өзіндік өрнек үнін дәл анықтап, бұрынғы қалыптасқан ескі көзқарастардан тілімізді арашалауы арқылы қазақ сөзі үндесімінің фонетика-фонологиясын биікке көтерді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. –581 б.
 [2] Джунисбеков А. Проблемы тюркской словесной просодии и сингармонизм казахского слова. АДД, –Алма-Ата, 1988. -58 с.

- [3] Джунисбеков А. Сингармонизм в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1980. – 78 с.
- [4] Строй казахского языка: фонетика. –Алма-Ата: Гылым, 1991. – 128 с.
- [5] Джунисбеков А. Просодика слова в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 92 с.
- [6] Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. – Алматы: Арыс, 2009. – 312 б.
- [7] Әбуов Ж. Түркі тілдері фонетикасын зерттеудің жаңа бағыттары мен әдістері // Тезисы докладов «Тюркская фонетика – 90». I Всесоюзная конференция. – Алма-Ата, 1990. с. 134 -136.
- [8] Жүнісбеков Ә. Орфография мен транскрипция жайында бірер сөз // Қазақ тексінің статистикасы. II шығарылуы. –Алматы: Ғылым, 1990. –44-49 б.
- [9] Байтұрсынов А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-ай» баспасы, 2013. – 640 б.
- [10] Садуақас Н.А. Профессор Қ.Жұбановтың фонетика-фонологиялық зерттеулері. Монография. –Алматы: Эверо, 2018. – 216 б.
- [11] Жүнісбек Ә. Қазақ тілінің дыбыстары. Дыбыстардың үндесуі // Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.
- [12] Джунисбеков А.Д., Алдабергенова С. Статический анализ сингармонизмов в казахском языке // Статистика казахского текста. Выпуск II. –Алма-Ата: Гылым, 1990. С. –71-74.
- [13] Джунисбеков А. Гласные казахского языка. –Алма-Ата: Гылым, 1972. – 94 с.

МРНТИ16.21.07

Б.Жексенғалиев

ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының
Батыс Қазақстан облысы бойынша филиалы директорының орынбасары
Орал қаласы, Қазақстан

ҰЛТТЫҚ ӘЛПБИ МІНДЕТІ – ТІЛ БОЛМЫСЫН САҚТАУ

Аннотация: Қазіргі кезде қазақ тілі мамандарын, тіл жанашырларын толғандырып отырған басты мәселе де осы, яғни шет тілдерден келген сөздерді қолдануға қатысты болып отыр. Өз тарихымызда өзге тілдің дыбыстық құрамын түгел алған тәжірибеміз бар және оның арты неге әкелгені де белгілі. Жалпы бір тілдің айтылым, жазылым жүйесінде екінші тілдің заңдылығы қатар қолданылуы мүмкін емес. Қолданылған жағдайда ол тіл табиғаты мен болмысының өзгеруіне, бұзылуына әкеледі. Әлемдік тәжірибеде жүздеген тілдердің жойылуына әкелген осы тілдік ықпал екені белгілі.

Бүгінде графика, яғни таңба мәселесінде бәрі анық, қазақ әліпбиі үшін латын жазуын таңдадық. Қолданылған жағдайда ол тіл табиғаты мен болмысының өзгеруіне, бұзылуына әкеледі. Сондықтан да әліпби реформасына қатысты шаралардың алдыңғы қатарында жаңа қазақ емлесі мәселесі тұр, нақты айтсақ, өзге тілдерден келген сөздерді жазу мәселесі.

Тірек сөздер: графика, айтылым, жазылым, реформа, қолдану нормасы, кірме сөздер.

Б. Жексенғалиев

Заместитель директора филиала Академии государственного управления при
Президенте РК по Западно-Казахстанской области
Уральск, Казахстан

ЗАДАЧА НАЦИОНАЛЬНОГО АЛФАВИТА – СОХРАНИТЬ БЫТИЕ ЯЗЫКА

Аннотация. В настоящее время основной проблемой специалистов казахского языка и покровителей языка является использование слов из иностранных языков. В нашей истории мы имеем опыт получения всей звуковой структуры другого языка, и известно к чему это привело. В системе произношения и орфографии одного языка нельзя одновременно использовать законы другого языка. При использовании он меняет и портит природу и сущность языка. На сегодняшний день в вопросах графики и знаков все очевидно, для казахского алфавита мы выбрали латиницу.. Поэтому в числе первых мер, касающихся реформы алфавита, стоит вопрос о новом казахском орфографическом словаре, а именно о написании слов из других языков.

Ключевые слова: графика, произношение, правописание реформа, применение норм, заимствованные слова

B. Zheksengaliyev

Deputy Director of the branch of the Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Kazakhstan in the West Kazakhstan region
Uralsk, Kazakhstan

**THE TASK OF THE NATIONAL ALPHABET IS TO SAVE THE BEING
OF A LANGUAGE**

Annotation. Today, in matters of graphics and signs, everything is clear, for the Kazakh alphabet we have chosen the Latin inscription. If used, it leads to a change in the nature, essence and violation of the language. Therefore, among the first measures concerning the reform of the alphabet is the question of a new Kazakh spelling dictionary, namely, the spelling of words from other languages.

Keywords: graphics, pronunciation, subscription, reform, application of norms, borrowed words

Латын әліпбиіне қазіргі кирилл орфографиямыздың үлгісімен өтуге болмайды. Онда кириллдегі тілбұзар ережелерімізді сол күйінде қайталаған болып шығамыз
Әлімхан Жүнісбек

Қазіргі кезде елімізде болашақ қазақ әліпбиінің жобасы талқыланып, шешуші таңдау жасалынды. Жазу жүйесінде болатын бұл өзгерістер «ұлт үшін деген ұлы іс» (А.Байтұрсынұлы) екендігі сөзсіз.

Бүгінде графика, яғни таңба мәселесінде бәрі анық, қазақ әліпбиі үшін латын жазуын таңдадық. Ал әліпби құрамы мен емле ережелеріне қатысты, нақты айтсақ, басқа тілдерден енген сөздердің айтылым, жазылым нормалары мен қазақ тілі үшін жат дыбыстар мен әріптердің қаншалықты қажеттілігі мәселесінде ортақ байламға келе алмай жүргеніміз де рас.

Сондықтан да әліпби реформасына қатысты шаралардың алдыңғы қатарында жаңа қазақ емлесі мәселесі тұр, нақты айтсақ, өзге тілдерден келген сөздерді жазу мәселесі.

Қазіргі кезде қазақ тілі мамандарын, тіл жанашырларын толғандырып отырған басты мәселе де осы, яғни шет тілдерден келген сөздерді қолдануға қатысты болып отыр. Өз тарихымызда өзге тілдің дыбыстық құрамын түгел алған тәжірибеміз бар және оның арты неге әкелгені де белгілі. Жалпы бір тілдің айтылым, жазылым жүйесінде екінші тілдің заңдылығы қатар қолданылуы мүмкін емес. Қолданылған жағдайда ол тіл табиғаты мен болмысының өзгеруіне, бұзылуына әкеледі. Әлемдік тәжірибеде жүздеген тілдердің жойылуына әкелген осы тілдік ықпал екені белгілі.

Жалпы әлемдік тәжірибеде тілдер арасында сөз алмасу қалыпты құбылыс болғанымен, сонымен бірге тілден тілге жазу, сөйлеу ережелері ауыспайтыны да талассыз. Сол сияқты халықаралық термин сөздердің ортақ қолданылу, жазылу ережесі де жоқ. Әр тіл өз сөздік қорындағы кірме сөздерді өз тілінің емле ережесімен жазып, дыбыс заңдылығымен айтады. Ол заңды да. Ағылшын, неміс, орыс тілдеріндегі түбі бір сөздердің (Museum [mju:ziam] – museen (нем) – muse (фр.) – музей, notary [nəʊtəri] – notaire (фр)- notar (нем) – нотариус) сөздерінің қолданылу

нормалары бұған айқын дәлел, орыс тіліндегі түрік тілдерінен енген сөздер (*буран, арбуз, капкан, аким, маслихат* т. б.) де, ертеректе тілімізге орыс тілінен енген «*устел, самаурын, бөрене, болыс*» сөздері де осы қатарда.

Тіл мәңгілік болу үшін ол өзінің табиғи болмысын сақтау керек. Ал тілдің табиғи болмысы сақталуы үшін тіл өзінің заңымен өмір сүруі керек. «*Тіл болса, оның заңы боларға керек*» [1.391]. 1940 жылдан бізде бәрі басқаша болды. «*Орыс тілінен енген сөздердің тұлғасы сақталып, орыс орфографиясы бойынша өзгертілмей жазылады*» деген ережемен бірге қазақ тіліне орыс тілінің орфографиялық, орфоэпиялық заңдылықтары қоса келіп, бұл нормалар өзге тілден енген сөздердің ғана емес, төл сөздеріміздің де айтылуы мен жазылуына ықпал етіп отыр. «*Х, и, ю, я, ш*» әріптері қазақтың төл сөздерінде жазылып (*халық, кие, ою, қия, ащы*), тілдің дыбыстық болмыс-бітіміне үлкен кері әсерін тигізуде.

Сол «*тіл бұзар зиянкестік*» салдарынан жат сөздердегі жат дыбыстық нормалар жеке сөздер айтылымына ғана емес, қазіргі қазақ сөзінің жалпы сөйлеу интонациясына әсер ете бастады. Қазақ сөзінің саздылығы мен әуезділігі жұтандап, бояуы кете бастауының басты себебі де тіл бұзар жат тілдік заңдылықтарда жатқаны анық. XX ғасыр басында осы мәселе көтерілгенде Алаш зиялылары бекер дабыл қақпаған екен. Орыс тілінен, орыс тілі арқылы басқа шет тілдерден енген сөздерді орыс тілі ережелерімен айту, жазу тәсілінің ана тілімізге ықпалы қандай болғанын бүгінде қазақ ғалымдары ашық айтып отыр.

«*Тілдің даму тарихы мен қалыптасуы жайына үңіліңкіресек, тіл заңын үнемі бұзумен келгеніміз мәлім. Бұзу емей немене, орыс тілі арқылы сатылап бізге жеткен бөгде сөздерді, яғни интертерминдерді, кеңестік ұғымдар арқалаған русизмдерді Құран сөзіндей кие тұтып, сол күйінде бұлжытпай алу ауруына шалдықтық*» [2].

«*XX ғасырдың 30-жылдарынан бастап сырттан келген, әсіресе орыс тілі арқылы келген термин сөздерге қазақы шапан жабу дәстүріне тыйым салынды. Туған тіліміздің тағдыр-талайына зауал болып төнген осы кесірден күні бүгінге дейін арыла алмай отырмыз*» [3].

Оның басты себебі – бізде күні бүгінге дейін халықаралық термин сөздерді қолдануға қатысты ғылыми дәлелденген бірыңғай ережеміз бен ұстанар нақты қағидатымыз болмай отырғандығында. Сондықтан да қазақ тіліндегі жат тілдік заңдылықтар және халықаралық сөздердің қазақ тілінде айтылымы мен жазылымы мәселесі қазіргі жағдайда тіл болашағымен тікелей байланысты мәселеге айналды.

Бұл аурудың бізге өтіп кеткендігінің бір дәлелін бүгінгі күні елімізде жүріп жатқан жаңа әліпбидің емлесіне қатысты талқылаулардан көруге болады. Туған тілдің мүмкіндігіне сенбей, шет тілден енген сөздерді түпнұсқа үлгісіне жақындатып жазамыз деп отырғанымызды басқаша қалай түсіндіреміз. Тіліміз тағы да жартылай, қосамжар емлемен өмір сүре ме? Біз осы мәселеде қашан түпкілікті шешім қабылдаймыз? «*Дүниеде бірде-бір тілде, оның ішінде орыс тілінің өзінде де, бұрын-соңды қолданылмаған, тіл табиғатына жат*» [4:27] тәсілден қашан арыламыз? Әлде біз «*өзін және өз тілін құрметтейтін*» елдер қатарында емеспіз бе? Ғаламдану заманында біз интертерминдерсіз өмір сүре алмаймыз деген уәжге біз де қосыламыз, бірақ бұл өзге тілден келген сөзді сол тілдің айтылым, жазылым нормаларымен қоса алу дегенді білдірмейді ғой.

Жаңа емле жобасында шеттілдік сөздердің жазылу ережелері төмендегідей түсіндіріледі.

«Шеттілдік сөздерді таңбалауда бүгінгі кирилл жазуы санада жатталып қалған ұрпақ пен кирилл жазуын білмейтін келешек ұрпақты тоғыстыратын емле жасау басты назарда болды. Мұнда, алдымен, қазақ тілінің шеттілдік сөздерді игеріп айту артикуляциясы, екіншіден, сөздің жазба тұрпатының түпнұсқа тілге жақын болуы мен көзшалымға қораш болмауы ескерілді: *manóvr; brýselóz, aktór; amóba, dirjór; rejisór; sirk, sifr; silindr, sirkíl; desimetr; medisina, proporsional, abzas, kvars, konstitýsia, korporasia, seh; senari, siofit, abses, absisa, plebisit. parashút, absalút, glúkoza, debút, prodúser; lúks, salút, valúta, búdjjet, búrokratia, sújjet, búleten; fúchers, kompúter; tútor; konúktýra, konúktivit, ansámbl, dúbl, paról, asfált, púlt, ált, ós.*» [5].

Бұл уәжді, тұжырымды қалай түсінуге болады? Жазу реформасының өзі санада жатталып қалған кирилл жазуының тіл бұзар ықпалынан құтылу үшін қолға алынған жоқ па? Шеттілдік «сөздің жазба тұрпатының түпнұсқа тілге жақын болуы мен көзшалымға қораш болмауы». Қазақ тілінің төл заңынан туындайтын айтылым, жазылым үлгілері сол тіл иесіне көзге қораш көрінетін болса, қазақ тілінің жаңғыруы, табиғи болмысын сақтауы туралы не айтуға болады?

Шет тілдерден келген сөздердің жазылымына байланысты ұсынылған емле жобасында нақты тұжырым жоқ және Концепция қорытындысында берілген «қазақ орфографиясының негізгі ережелерінің ұлттық тілдің ерекшеліктері мен заңдылықтарына сәйкес болуы» ұстанымына сәйкес келмейтіні байқалады. Жеке әріптердің жазылымына байланысты ережеден бұрын жалпы өзге тілдерден алынатын сөздердің қолданылуына байланысты тұжырымды айқындап алмаймыз ба?

Жоғарыда келтірілген сөздердің кирилл жазуымен айтылымын қарайық. «Манөвр, бруселоз, актөр, дирижөр, режисөр, медицина, продүсер, салүт, әнсәмбл, пәрөл, асфәлт, т.б». Шынын айтсақ, бұл сөздерді қазақ тілі заңдылығын керісінше бұзып тұрған сөздер ретінде мысалға алуға болады. Бұрын кирилл жазуымен біз бұл сөздерді орыс тілі орфографиясы бойынша жазсақ, енді жартылай орысша, жартылай қазақша күйінде қолданамыз ба? Бұл сөздерді толық қазақ тілінің заңдылығымен жазуға, айтуға не кедергі? Мыс: *мәнебір, бүреселез, әктөр, режессөр, медетсйине, пірәдөссер, сәләт, әнсәмбіл, пәрөл, әспәлт*.

Жазу реформасының басты мақсаты – қазақ тілінің табиғи болмысын сақтау, тілдегі «тілбұзар ережелерден» арылу, жазылым мен айтылым нормаларының бірегейлігін қамтамасыз ету деп түсінеміз. Сондықтан да жат (кірме) дыбыс, жат, кірме сөздердің тілімізде қолданылуы мәселесіне байланысты да түпкілікті байлам мен шешімге келу маңызды. Бұл арада жартылай шешім болуы мүмкін емес. Ал тіл болашағы үшін халықаралық сөздердің қазақ тілі заңына сәйкес айтылым, жазылым нормаларын реттеудің, емле ережелеріне өзгерістер енгізудің уақыты жетті деп ойлаймыз. Өзге тілден сөздерді біз қазақ тіліне қызмет етуі үшін алдық қой. Ал тілімізге қызмет етсе, сол тіл заңына бағынуы керек. Сондықтан «латын әліпбиіне қазіргі кирилл орфографиямыздың үлгісімен өтуге болмайды. Онда кириллдегі тілбұзар ережелерімізді сол күйінде қайталаған болып шығамыз» [6].

Бүгін тарих ұлт пен ұлт тіліне даму мен өркендеуге жаңа мүмкіндіктер беріп отырғанда тіліміздің ата заңына өріс беру арқылы ғана біз тілімізді табиғи таза қалпында сақтап қала аламыз. Ол дегеніміз – барлық тілдердегі тәжірибемен «интертерминдердің тұлғасын өзгертпей, тұрпатын қазақ тілінің заңдылығына бағындыра қабылдау» [Ө.Айтбайұлы]. Ол – жаңа ұлттық әліпбидің қазақ тілінің сөздік қорындағы барлық сөздерді (кірме сөздерді, терминдерді қоса) сингармонизм

заңы, яғни үндесім нормалары бойынша қолдануға мүмкіндік беруі. Қазақ тілінің 9 дауысты, 19 дауыссыз дыбыс, барлығы 28 дыбыстан тұратын дыбыстық қоры арқылы, осы төл дыбыстар арқылы әлемнің барлық тілдерінен келген сөздерді айтуға, сол дыбыстар таңбалары арқылы жазуға болады. Сондықтан жаңа әліпби құрамында берілген «f (ф), h (х, һ), v (в), і (и), ch (ч)» сияқты қазақ тіліне жат дыбыстар таңбаларын түгел алып тастау, қазақ тілінің емле ережелерінің жаңа кешенді нұсқасын дайындау мен әліпби құрамына өзгерістер енгізуде белгілі фонетист-ғалым Ә.Жүнісбек жобаларын басшылыққа алу туралы ұсыныс білдіреміз.

Қазақ емлесі ережелерінен біздің күтетініміз – қазақ жазуының негізі мен ұлттық сипатын анықтайтын нақты да анық тұжырым. Сондықтан да емле ережелерінің тұжырымдамасына, ережелеріне «қазақ тілінің үндесәуезін бұзбау» (Ә.Жүнісбек) мақсатында толықтырулар мен өзгертулер енгізілуі керек деп есептейміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] А.Байтұрсынұлы, Тіл тағылымы. – Алматы, 1992 ж. – 448 б.
- [2] Ә.Айтбаев «А.Байтұрсынұлының өнегесі мен Ә.Қайдар қағидасы», «Егемен Қазақстан» 25.09.2017 ж.
- [3] Ә. Кекілбай, «Ана тілі», №6, 2005 жыл,
- [4] Ә.Қайдаров, Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы, 2003 ж. – 89 б.
- [5] «Жаңа қазақ әліпбиін енгізудің алғышарттары және емле ережелерін көпшілік талқылау» атты республикалық шараның тұжырымдамасы
- [6] Ә.Жүнісбек, Кірме таңбалардың тауқыметі, «Ана тілі», 5.Х.2018 ж

МРНТИ16.01.11

Н.Қ.Шүленбаев

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері,
гуманитарлық ғылымдар магистрі
Алматы қаласы, Қазақстан

ЖАҢА ӘЛІПБИ – РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ КЕПІЛІ

Аннотация: Алдыңғы жылдың сәуір айында Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты халыққа Жолдауын жария етті. Аталған жолдау өзге жолдаудан өзгеше түрде қабыл алынды. Өйткені мұнда қазақ ұлтының тағдырына, болашақта оның Мәңгілік ел болып қалуына қатысты тағдыршешті, тарихи үндеу тасталды. Ол – 2025 жылға дейін қазақ жазуын латыннегізді жаңа ұлттық әліпбиге көшіру. Бұл оқиға қоғамда үлкен резонанс туғызды. Латыннегізді жаңа ұлттық қазақ әліпбиі – рухани жаңғырудың бір әрі бірегей белгісінің бірі, қазақ ұлтының келбетін, болмысын танытатын ерекше бояулы накыш, ұлттық әлпет, бренд.

Бұл асығыстықты қаламайтын үдеріс болуы тиіс. Келіп түскен мындаған әліпби жобаларын жақсылап електен өткізіп, талқылап, ішінен дыбыстарды дәл таңбалауға ыңғайлы, көзкөрімге әсерлі көрінетін үздік жобаны таңдау – қиынның қиыны және онда біреудің атак-лауазымына, беделіне артықшылық беретін науқан емес. Мұнда латын әліпбиге ілгері жылдары көшкен түркінегізді елдер тәжірибесі де зерттелуде.

Тірек сөздер: әліпби, қазақ ұлттық әліпбиі, латын қаріпі, шетелдік тәжірибе, дыбыс, ақутты әліпби, таңба, дәйекше

Н.К. Шуленбаев

научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынұлы,
магистр гуманитарных наук, Алматы, Казахстан

НОВЫЙ АЛФАВИТ – ГАРАНТИЯ ДУХОВНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ

Аннотация. В апреле прошлого года Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев обратился с посланием к народу Казахстана «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру». Данное послание было принято иначе, чем предыдущие. Потому что был брошен судьбоносный, исторический призыв к судьбе казахской нации и ее будущему как вечному народу. Это до 2025 года перевод казахской письменности на новый национальный алфавит, основанный на латинице. Это событие вызвало большой резонанс в обществе. Новый казахский национальный алфавит на основе латиницы – один из уникальных знаков духовного обновления, своеобразный колоритный узор, национальный облик, бренд, отражающий образ и сущность казахского народа. Это должен быть процесс, не требующий спешки. Сложно перебрать тысячи представленных проектов алфавита, обсудить их и выбрать лучший проект, удобный

для точной маркировки звуков и визуального восприятия, и это не кампания, отдающая предпочтение чьему-то положению и престижу. В этой работе исследуется и опыт тюркоязычных стран, которые ранее перешли на латинский алфавит.

Ключевые слова: алфавит, национальный казахский алфавит, латинская графика, зарубежный опыт, звук, акутный алфавит, знак, диакритика

N.K. Shulenbayev

Researcher at the A. Baitursynuly Institute of the Linguistics,
Master of Arts, Almaty, Kazakhstan

NEW ALPHABET - KEY TO SPIRITUAL MODERNIZATION

Annotation. In April last year, the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev voiced a message to the people of Kazakhstan «Bolashaka baadar: ruhani zhagyru». This message was received in a different way than the message. Last month, a historical audition of the fate of the Kazakh nation took place, that in the future it became an Eternal Country. He is a translation of the new national alphabet with the Latin alphabet until 2025. This caused a great resonance in society. The new national Kazakh alphabet in Latin is one letter of spiritual rebirth, one of the most striking examples symbolizing the origin and existence of the Kazakh nation, national ornament, brand.

This should be an easy process. To properly select from thousands of incoming projects, consider them, choose the best project among them, which is suitable for the correct naming of words, visual perception - the most difficult of the complex ones and here it is not appropriate to give preference to someone's title, position, authority. This work also explores the experience of the Turkic-speaking countries that previously switched to the Latin alphabet.

Key words: alphabet, national Kazakh alphabet, Latin graphics, foreign experience, sound, acute alphabet, sign, diacritics

Өткен жылғы сәуірде Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты халыққа Жолдауын жариялады. Бұл жолдау бұрынғы жолдаулардан өзгеше сарында қабылданды. Себебі мұнда қазақ ұлтының тағдырына, болашақта оның Мәңгілік ел болып қалуына қатысты тағдыршешті, тарихи үндеу тасталды. Ол – 2025 жылға дейін қазақ жазуын латын-негізді жаңа ұлттық әліпбиге көшіру. Бұл оқиға қоғамда үлкен резонанс туғызды. Латын негізді жаңа ұлттық қазақ әліпбиі – рухани жаңғырудың бір әрі бірегей белгісінің бірі, қазақ ұлтының келбетін, болмысын танытатын ерекше бояулы нақыш, ұлттық әлпет, бренд.

Бұл шешімді жалпы қазақ қоғамы қолдап, дереу үн қата бастады. Алайда ол «ұр да жық», «шаш ал десе, бас алатын» науқаншылықты, асығыстықты қаламайтын үдеріс болуы тиіс. Келіп түскен мыңдаған әліпби жобаларын жақсылап електен өткізіп, талқылап, ішінен дыбыстарды дәл таңбалауға ыңғайлы, көзкөрімге әсерлі көрінетін үздік жобаны таңдау – қиынның қиыны және онда біреудің атақ-лауазымына, беделіне артықшылық беретін науқан емес. Мұнда латын әліпбиге ілгері жылдары көшкен түркінегізді елдер тәжірибесі де зерттелуде.

Өткеннен еш сабақ алмаған халқымыз бұл үдерісте де асығыстыққа, науқаншылыққа бой ұрды. Жетілдірілген, соңғы шешімі жарияланған әліпби нұсқасы қабылданбай жатып, алғашқы екі нұсқа бойынша жазу етек алды. Түсінікті айтсақ, көшедегі баннерлер, маңдайшадағы жарнамалар, мекеме, кәсіпорын, тіпті аудан, қала, ауыл, көше атаулары әлі жетілдірілмеген әліпбиде жазыла бастады. «Осы әліпбиде еңбектер жазып, оқулықтар, оқу құралдарын, сөздіктер шығаруды бастайық» деушілер де табылды. Қазіргі әлемдік экономикалық дағдарыс жағдайында бұл үлкен шығынды қажет етері рас. Онда әліпби әр ауысқан сайын атауларды өзгерту қажет болады.

Менің ойымша, алдымен әліпбидің ақырғы нұсқасын қолдану туралы соңғы жарлық шығуы қажет. Алдымен әліпбиді дұрыстап алған жөн. Өйткені нашар әліпбиден жақсы емле ережелері жасалынбайды. Одан кейін оны халыққа таныстыру, оқыту, үйрету жұмыстарының ауқымды көлемде жүргізілуі, сапалы жетілдірілуі іске асады, асықпай, жан-жақты ойластырылған, жіті зерттелген емле ережелері жарық көреді. Соның негізінде жаңа латын графикасында жазылған еңбектер өмірге жол тартуы ықтимал. Бірте-бірте оқулықтар, оқу құралдары, сөздіктер жариялана бастайды, сөйтіп, жаңа жазуға көшу кезең-кезеңімен әрі бірнеше жыл кирилл әліпбиімен қатарлас жүре береді. Латыннегізді қазақ ұлттық әліпбиіне көшу барысында ономастикалық атауларды, терминдерді латынша транскрипциялау мен транслитерациялау, олардың орфограммасын жасау жұмыстары да мұқият жүргізілгені абзал.

Алғаш халық назарына ұсынылып бекітілген екі әліпбидің бірін «диграф (қос-әріпті) әліпби, екіншісін «апострофты (әріптен кейінгі үтір, дәйекше) әліпби» деп атап алдық. Бұл екі жобаның да өрескел кемшіліктері көзге ұрып тұрды. Бұларда «бір дыбысқа – бір әріп» қағидасы сақталмады, дыбыстар дәл таңбаланбады, жазуда ыңғайсыздық туды және тіпті бір қараған адамға әріптер көзкөрімге оғаштау көрінгені де белгілі. Одан кейін 2018 жылғы 19 ақпанда тағы да жаңа әліпби нұсқасы бекітілді. Енді мұны «акутты (ноқатты) әліпби» деп атай бастадық.

Жаңа әліпбиде кейбір дыбыстар акут диакритикасымен белгіленген. Әлем елдері тәжірибесінде диакритика әдетте дыбыстардың жуан-жіңішкелігін, екпін түсуін, ызың және жұмсақ (палаталь) дабыстарды белгілеуде, сөз жігін ажыратуда қолданылатыны белгілі. Біз де дыбыстарды бірыңғай акут белгісімен танбалағанша, әртүрлі дәйекшелермен жазғанымыз жөн болар еді. Ал енді апостроф дәйекше емес, диакритика – дәйекше, яғни жалпы атау. Диакритика дегеніміз – әріп үстіне, астына қойылатын әр түрлі белгілер, ноқаттар. Диакритиканың бірнеше түрі, атаулары бар. Олар: әріпасты *седиль* және *бревис* диакритикасы /ʃʃ/, әріпүсті *карон* диакритикасы /Ġġ/, дауыстылардың жіңішке жұптарын таңбалайтын әріпүсті *умлаут* диакритикасы /ă/, дауыстының ұзақтығын, созылыңғы жұптарын білдіретін *макрон* (Ā), *ызың* дауыссыздарға (*ч, ж, ш*) қойылатын *гачек* (Č) диакритикасы, дыбыстың жұмсақтығында (палатализация) білдіретін *седиль* (Ń) диакритикасы және дауыстының жуан сыңарын белгілеуде *циркумфлекс* (Ů) диакритикалық таңбасы, т.б. Мұның бәрі, сайып келгенде, А.Байтұрсынұлының бір ғана «дәйекше» сөзімен астасып жағыр.

Бұл белгілер жайында белгілі фонетист-ғалым Ә.Жүнісбеков былай дейді: «Біздің жерден жеті қоян тапқандай болып «апостроф» деп әріптің бір шекесін шертіп сәндеп, «диакритика» деп әріп төбесіне сызықша қойып шендеп, О

әріпінің белінен тартып *ө* жасап мәндеп, *ae*-ні қосақтап *ә* деп егіздеп жүргеніміздің бәрі – Ахаңнан қалған үлгі. Ендеше, қазіргі жоба авторлары алып отырған жуан-жіңішкелік белгілер (әртүрлі нұсқасына қарамай) – сол А. Байтұрсынұлы салған саражол. Арабы таңбалар негізінде туындаған дәйекше дауыстылардың жуан-жіңішке таңбасына таңылып, кирилшеге көшті. Енді, міне, кирилшеден «апостроф, қос нүкте, сызықша, қосақ әріп болып», мың құбылып, латынша жобаларда жүр. Қалай құбылса да бәрінің мазмұны, яғни емле қызметі – сол бір дәйекше». Әлімхан ағамыз өзінің сан жылдарғы еңбегі нәтижесінде, ықшамдалған 28 әріптен тұратын, бас-аяғы тап-тұйнақтай, ыңғайлы латыннегізді қазақ әліпбиін ұсынған еді. Өкінішке орай, неге екенін қайдам, бұл жоба ескерусіз қалды.

Әріптердің қосымша белгілері жайлы тағы бір танымал фонетист-ғалым З.М.Базарбаева: «Қазақ тілінде үнемдеп жазуды алғаш рет ұсынған қазақ тіл білімінің қабырғасын қалаушы Ахмет Байтұрсынұлы еді. Сингармонизм заңы бойынша, қазақ сөздер я бірыңғай жуан, я бірыңғай жіңішке айтылатыны белгілі. Сөздерді бірыңғай айту үшін ғалым олардың алдына «дәйекше» деген таңбаны (белгіні) қолданған. Қазақ әліпбиін үнемдеу жайында қазақ филологиясының алғашқы профессоры Құдайберген Жұбанов та жазған. 1935 жылы ғалым қазақ әліпбиін орфографиясын өзгерту жайында жоба ұсынған болатын, жазуды үнемдеу мақсатында дауыстылар мен дауыссыздарды азайтып, бірнеше фонеманы бір әріппен таңбалауды көздеген. Әр тілдің әліпбиі дыбыстарды шартты түрде таңбалайды. Оның жетіспеушіліктері мен кемшіліктері орфографиялық қағида-лармен өтеледі. Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиін жасағанда фоно-логиялық және орфографиялық заңдылықтарды да ескеру қажет» дегенді айтады.

Жаңа әліпбидегі әріптердің таңбалануы мынадай: Aa (a), Á á (ә), B b (б), V v (в), G g (г), Ğ ğ (ғ), D d (д), E e (е), J j (ж) Z z (з), I i (и, й), K k (к), Q q (қ), L l (л), M m (м), N n (н), Ń ń (ң), O o (o), Ó ó (ө), Pp (п), R r (р), S s (с), T t (т), Ý ý (у), U u (ұ), Ú ú (ү), F f (ф), H h (h, x), Ch / ch (ч), Sh / sh (ш), Y y (ы), I i (і).

Әліпбиде *й(i)* дыбысы *I i*, *ы* дыбысы *Y y* таңбасымен беріліпті. Бұларды, керісінше, яғни *й(i)*-ді *Y y* таңбасымен, *ы*-ны нүктесіз *I i* таңбасымен беру дұрыс болатын шығар. Тіпті екі *и*-ді (*й, и*) бір таңбамен белгілеуге болмайды, оның бірі – дауысты, ал екіншісі – дауыссыз. Ал *у* дыбысы ақутты *Ý ý* таңбасымен берілген. Бұл еш қисынға келмейді. Олай болса, *у*-ды әлем тәжірибесіне сүйене отырып, *Ww* таңбасымен берген жақсы болар еді. Сонда айта-айта жағымыз талған, жұртшылыққа түсіндіре алмаған *ми, ки, су, ту* сөздерін айтылымы бойынша *miy (мый), kiy (кйй), suw (суу), tuw (тұу)* деп қатесіз жаза, айта алар едік. Сондай-ақ *ие, қиыр* тәрізді сөздерді *iye (i-ye), qiyr (qi-yir)* түрінде дұрыс буынға бөліп тасымалдауға болады. Бұлай таңбалау туыстас түркі тілдерінде бар. Айтпағым: *и, й* дыбысын *I i*, *ы* дыбысын *Y y*, *у*-ды *Ý ý* ретінде таңбалау еш қисынға келмейді, жазуда ыңғайсыздық тудырады және бір қарағанда көзкөрімге де оғаш көрінеді.

Сондай-ақ *h* мен *x* дыбыстарында бір ғана *h* таңбасымен беріліпті. Бұл өте дұрыс деп білемін. Біріншіден, егер қалдырғымыз келсе, фарингал (тамақ) *h*-ны сақтап қаламыз, екіншіден кірме дыбыс *x*-дан арыламыз. Енді *x*-дан баста-латын сөздер *h* арқылы жазылатын болады. Мысалы: *habar* (хабар), *hat* (хат), *halik* (халық) және т.б. Алайда бұл сөздер айтқанда қазақтың *қ* әріпі арқылы айтылатыны (*қабар, қат, қалық*) тағы бар. Онда мұндай сөздерді әліпбидегі *q* әріпі арқылы жазған дұрыс. Ол *qabar, qat, qalq* түрінде көрініс табады.

Әліпбиде *ш* дыбысына *sh*, *ч* дыбысына *ch* таңбалары беріліпті. Менің ойымша, бұл екі дыбысқа бір таңба (*sh* немесе *ch*) берген жөн болар еді. *shar*, *shek* сөздерінің бірін *шар*, екіншісін *чек* деп оқи алатынымыз кәміл. Ал әліпбиде мұнымен қоса *х*, *h* дыбыстарын белгілейтін *h*, *с* дыбысын белгілейтін *s* таңбасы барынескерсек, бұл дыбыстар сөзде қатар келгенде оларды тану, түсіну қиындығы туады. Мысалы: *ashana* (*асхана ма, жоқ ашана ма*), *Ashat* (*Асхат па, жоқ Ашат па*) және т.б. Сондықтан *ш*, *ч*, *с* және *х*, *h* дыбыстарының таңбаларын да реттеу қажет.

Акут әліпбиде кірме *я*, *ю*, *ё*, *и*, *ц* дифтонгтер (қосар дыбыс) енгізілмеген. Бұл дұрыс та. Кейбіреулер «енді кірме сөздерді қалай таңбалаймыз» дегенді айтып қалады. Бұларды жазғанда жеке-жеке әріптермен таңбалауға болады. Меніңше, *я* әріпі *ya,ю* әріпі *yw*, *ё* әріпі *yobolyp* таңбаланады. Мысалы: *quya* (қия), *ayu* (аю), *shyotka* (щётка). Ал *и* әріпі *sh* таңбасымен белгіленеді. Сонда үш әріп (*и,ч,и*) бір ғана *sh* не *ch* болып жазылады.

Тіпті болмаса, *и* (*и, ч*) дыбысын бір ғана *ʃ ʒ* таңбасымен білгілеуге болатын шығар. Бұлай белгілеу жалпы әлем тәжірибесінде және фонетист-ғалым Ә. Жүнісбек ұсынған әліпби жобасында да бар. Бұл тұрғыда белгілесек, дыбыстарды шатастыру орын алмас еді. Бір жағынан, *и* дыбысы дыбысталуға *с* дыбысымен жуықтау келеді. Сонда *с* дыбысы *S s* таңбасымен беріледі де *и* (*и, ч*) дыбысы бір ғана *ʃ ʒ* таңбасымен беріледі. Екеуінің дыбысталуы да, таңбалануы да жақын болады, айырмашылығы ш-ға дәйекше қойылады. Соңғы кезде осындай ұсыныс-тар жиі айтыла бастады. Ал енді «әліпбиіміз акутты әліпби ғой» дегенге келсек, онда *и* (*и, ч*)-ны жазуда әріптің жоғарғы жағына акут дәйекшесін қойып (*Š š* (ш, щ, ч) жазайық.

Ал *ц* кірме әріпін *с* (с) арқылы таңбалай береміз. Онда бұрынғы *цемент*, *цирк* тәрізді біршама сөздер тіліміздің фонетикалық ерекшелігіне бейімделіп, *sement* (семент), *syutik* (сыйрық) болып жазылады. Несі бар, қазір оғаштау көрінгенмен жүре-жүре үйренеміз, сөздерді тілімізге ыңғайлап алуды меңгереміз. Ал егер бұл қосарлы дыбысты жеке белгілейік десек, оған *ts* (тс) қосарлы таңба береміз. Ол жағдайда *цемент*, *цирк* сөздеріміз, тиісінше *tsement* (тсемент), *tsyutik* (тсыйрық) болып жазылады. Әрине бұлай жазу қате саналады, өйткені қазақ тілінде екі дауыссыз қатар жазылмайды. Сол алғашқы нұсқа қисынға келеді.

Егер кірме әріптерді жаңа ұлттық әліпбиден алып тастаймыз десек, онда бұл әрекет барлық кірме дыбыстарға қатысты болуы тиіс еді. Алайда акут әліпбиде *в*, *ф*, *х*, *ч* тәрізді кірме дыбыстар берілген. Соңғы кездері осы әріптерді де әліпбиден аластатуды жақтаушылар көбейіп келеді. Онда бұрынғы *вагон*, *фабрика чемпион*, *хабар* тәрізді сөздер, тиісінше *багон*, *пабрика*, *шемпион*, *қабар* түрінде дыбыс-талатын әрі жазылатын болады.

Енді өзім түзету ұсынған әліпби бойынша бір-екі сөйлем жазып көрейін. *Men Almati qalasında turamin. Almati – elimizdiń mádeny astanası. Ol – ásem qala.* Көріп отырғанымыздай, таңбалар жазуда еш ыңғайсыздық, көзкөрімге олықлық туғызып тұрған жоқ. Бейне бір бұрыннан солай жазып жүргеніміз сияқты, барлық әріп өз орнында тұрғандай сезінесіз.

Біреулер «мына әріп таңбасы қарақалпақта бар, ана әріп өзбекте бар, ал мына әзірбайжан мен түрікте бар, олай болмайды, біздің әліпби басқалардан ерекше, теңдессіз болу керек» деп байбалам салады. Дұрыс та шығар. Алайда жаңа әліпби жасауда әлем елдерінің, түркітекес елдердің озық үлгілерін пайдаланғанның еш оғаттығы жоқ дегенді айтқым келеді.

Қорыта айтқанда, әлі де кейбір әріптердің таңбаларын өзгертіп, оларды жетілдіріп, тек содан кейін ғана тап-тұйнақтай емле ережелерін жазып шығуға болатынын байқап жүрміз. Бұл істе асығыстыққа, науқаншылдыққа жол берудің еш қажеті жоқ. Әріптердің артық-кемшілігі оларды қолданғанда (жазғанда, оқығанда) белгілі болатын тәрізді. Алда әлі қыруар жұмыстар жүргізілуі тиіс. Оның ішінде компьютер пернатақтасына төл дыбыстарымызды беретін таңбаларды орналастыру мәселесі де бар.

Қысқасы, жаңа ақутты әліпби төрт аяғынан тең басқан, теңдессіз, мінсіз жоба деп бағалауға әлі ерте тәрізді. Ақыры ақутты әліпби қабылдаған екенбіз, кейін өкінбестей оны жетілдіріп, талқылап, ұсыныстар жасап отыру қажет. Бұл әліпбиді ширата түсу үшін келелі пікір, салиқалы ой, сындарлы ұсыныстар айту, қалың жұртшылықтың, зиялы қауымның, әсіресе тілші ғалымдардың азаматтық, ғалымдық парызы деп білемін. Өйткені әліпби астарында елдің көкейкесті арман-мақсаты, кемел келешігі тарих таразысына түсіп тұр.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy

[2] Жүнісбек Ә. Төл дыбыс – төл әліпби // Тамыры терең әліпби: жалпытүркілік бірегейліктің мызғымас негізі» республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы, 27 сәуір, 2017 ж. –317 б.

[3] Базарбаева З.М. Рухани жаңғыру: қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі // Бұл да сонда.

А.К. Жұбанов

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор. Алматы қаласы, Қазақстан

ЦИФРЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН ҮШІН ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ СӨЙЛЕУ КОРПУСЫН ҚҰРУ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕ

Аннотация: Мақалада соңғы онжылдықтағы әлемдік тілдердің «Сөйлеу тілі корпустарын құру» мәселесіне қысқаша шолу жасалып, қолданылып келе жатқан әдістердің корпустық модельдеу мен сөйлеу тілін автоматты синтездеу салаларына қарай ауыса бастағандығы жайлы сөз болады. Бұл жағдайдың сөйлеу тілінің просодикалық сипаттамасын, оның эмоционалды мазмұнын модельдеу үшін аса маңызды екені айтылған

Сонымен бірге, мақалада, болашақта құрастырылатын қазақ тілінің сөйлеу корпусын тек ғылыми зерттеу мақсатында пайдаланумен бірге дискретті сөйлеу тілінің бірліктерін автоматты түрде тану жүйесін құру мәселесінің де шешімі табылатыны жайлы сөз болады.

Мақалада «Сөйлеу тілі корпусын» құру мәселесінің әлемдік деңгейдегі тәжірибесі мен маңыздылығы қысқаша баяндалады. Аталған корпустың ғылыми зерттеу мақсатында пайдаланылуымен бірге дискретті сөйлеу тілінің бірліктерін автоматты түрде тану жүйесін құру үшін де маңыздылығы қысқаша сөз болады.

Тірек сөздер: Корпустық лингвистика, компьютерлік бағдарлама, корпустар базасы, корпустық модельдеу, сөйлеу тілі корпусы, сөйлеу қоры, сөйлеу сигналы, тілдік ресурс, акустикалық вариативтілік, жасанды интеллект, автоматты тану, дыбыстық сигнал, фрейм, сөйлеу тілін синтездеу, дискретті сөйлеу, үзіліссіз сөйлеу, фонемалық/фонетикалық/просодикалық транскрипция, автоматты синтездеу, эмоционалды мазмұн, сөйлеу технологиясы.

А.К. Жұбанов

главный научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынова, док.филол.н., профессор, Алматы, Казахстан

ДЛЯ ЦИФРОВОГО КАЗАХСТАНА СОЗДАНИЕ КОРПУСА УСТНОЙ РЕЧИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА ЯВЛЯЕТСЯ АКТУАЛЬНОЙ ПРОБЛЕМОЙ

Аннотация. В статье дается краткий обзор проблемы «создания корпуса устной речи» в мировых языках последнего десятилетия, а также обсуждается переход существующих методов в область моделирования корпусов и автоматического синтеза устной речи. Было отмечено, что данная ситуация очень важна для моделирования просодической характеристики устной речи, ее эмоционального содержания. Кроме

того, в статье рассматривается решение проблемы создания системы автоматического распознавания дискретных речевых единиц, а также использование корпуса казахского языка в исследовательских целях в будущем. В статье обобщается опыт мирового уровня и важность создания «корпуса устной речи». Помимо использования этого корпуса в научно-исследовательских целях, важно также создать систему автоматического распознавания дискретных речевых единиц.

Ключевые слова: Корпусная лингвистика, компьютерная программа, корпусная база, корпусное моделирование, корпус устной речи, речевая база, речевой сигнал, языковой ресурс, акустическая вариативность, искусственный интеллект, автоматическое распознавание, акустический сигнал, фрейм, синтез речи, дискретная речь, непрерывная речь, фонемная/фонетическая/просодическая транскрипция, автоматическое синтезирование, эмоциональное содержание, технология речи.

A.K. Zhubanov

Chief Researcher of the A. Baitursynuly Institute of the Linguistics,
Doctor of Philology, Professor, Almaty, Kazakhstan

FOR DIGITAL KAZAKHSTAN CREATION OF THE SPEAKER CORPUS OF THE KAZAKH LANGUAGE IS A TOPICAL PROBLEM

Annotation. The article at the world level gives a brief overview of the problems of creation and the importance of using the corpus of oral speech in the Kazakh language. In addition, the article talks about the importance of using the corpus of oral speech in the Kazakh language both for the purposes of scientific research and for the purpose of creating a system for automatic recognition of units of discrete oral speech in the Kazakh language.

Keywords: Corpus linguistics, corpus of oral speech, computer program, speech base, corpus base, corpus modeling, speech signal, language resource, acoustic variability, artificial intelligence, automatic recognition, frame, speech synthesis, discrete speech, continuous speech, phonemic / phonetic / prosodic transcription, automatic synthesis, emotional content, speech technology.

Қазақ тілін зерттеуде корпуслық лингвистика саласына көп мән берілуі және оның әлемдік дәрежедегі теориялық және практикалық жақтарын зерттеу қажеттігі туындауда.

Әлем бойынша мәтін корпустарын құрастыру мен олардың қызметіне қатысты жалпы және нақты мәселелерге арналған мақалалар жарық көрген ғылыми журналдардың арнайы басылымдары да шыға бастады [1].

Бірақ әлде де қазақ тіл білімі үшін корпуслық лингвистикаға қатысты көптеген мәселелер арнайы зерттеуді қажет ететіні белгілі. Оған жатағындар: корпуслық лингвистика мен оның негізгі ұғымдарының анықтамалары, корпуслық лингвистиканың тіл білімі құрылымында алатын орны, әдіс-тәсілдері және т.б. Сонымен бірге жаңа бағыттың теориялық негізін ұғыну мәселесі корпустарды нақты зерттеулерде пайдалануға қарағанда белгілі дәрежеде қалыс қалып келе жатқаны да байқалады.

Корпуслық лингвистика пәнін осы саланың мамандары тілдік корпустарды құру мен оны пайдалану жағдайын зерттейтін тіл білімінің бір саласы ретінде ғана қарас-

тырып келді. Кейбір ғалымдар ол пәннің түсінігін тар шеңберде қарастырып, оны тек компьютерлік лингвистика саласының аясында ғана түсіндіреді: «Корпусная лингвистика – раздел компьютерной лингвистики, занимающийся разработкой общих принципов построения и использования лингвистических корпусов (корпусов текстов) с использованием компьютерных технологий» – дейді [2].

Ал компьютерлік лингвистика ұғымын, әдетте, компьютерлік құралдарды пайдаланудың кең мүмкіндігі ретінде түсіндіруге болатыны белгілі. Бұл жердегі «компьютерлік құралдар» деп отырғанымыз – компьютерлік бағдарламалар, тілдік деректерді өңдеу мен компьютерлік технологияны орынды ұйымдастыру жұмыстары және т.б. [3].

Ал корпуслық лингвистика компьютерлерді тек «құрал» ретінде пайдалананады. Міне, сондықтан да корпуслық лингвистика өзіне жүктелген міндетті ондай құралсыз атқара да алмас еді. Бірақ компьютер мұндай рөлді қазіргі білім саласының барлық түрлерінде де атқаратынын ескерсек, онда олардың бәрін бірдей компьютерлік лингвистика саласына жатқыза беруге де болмайды.

Жоғарыда сөз болған корпуслық лингвистика пәнінің теориялық және тәжірибелік жақтары қазақ тілі мәтіндері бойынша компьютерлік корпустар базасын құру жағдайында да ескерілуі қажет. Корпуслық лингвистика қазақ тіл білімінің ерекше саласы ретінде қалыптасатын болса, қазақ тілі мамандарына көлемді тәжірибелік материалдарды пайдалануға, қажетті деген тілдік деректерді тауып алуға және оларға тиісті деген өңдеулер жүргізуге мүмкіндік туындатады. Осының бәрі қазақ тіліне қатысты зерттеулердің шынайылыққа (ақиқаттыққа) жетудің эмпирикалық тәсілдеріне жаңаша көзқараспен қарауға және ғылыми айналым аясына аса маңызды тілдік материалдарды енгізуге жағдай жасайды.

Қазіргі кезде әлемдік корпуслық лингвистиканың даму сипаты – ұлттық толық мәтіндерді арнайы зерттеу нысаны етіп алу. Сондықтан автоматтанған қазақ тіліндегі мәтіндер корпусының компьютерлік базасы (теориялық және практикалық жағынан қарастырғанда) жақын болашақта жүзеге асатын «Қазақ тілінің ұлттық корпусының» аса маңызды бастамасы болары сөзсіз. Мұндай зерт-теулердің нәтижелері қазақ мәтіндерінің стильдік, құрылымдық, мағыналық, функционалдық және т.б. сипаттарын анықтауда да өзекті мәселелердің бірі болып саналады.

Енді қазақ тіл білімінде әлі қарастырыла қоймаған «**Сөйлеу тілі корпусы**» жайлы осы мақалада қысқаша сөз етпекпіз.

Дыбыстама сөйлеу корпустарын деректердің сөйлеу қоры деп те атайды және оны тілдік ресурстардың маңызды бір түрі ретінде де санайды. Корпустың құрамына компьютерлік бағдарламаларды да қоса есептеу жиі кездеседі, оның себебі ондай бағдарламалар тілдік, оның ішінде фонетикалық ресурстарды құру, жинау, ұйымдастыру мен басқару әрекеттерін қамтамасыз ететін құрал. Сөйлеу корпустарын құруға қызығушылық бастама болған, негізінен, сөйлеу тілін автомат-ты түрде тануға қатысты жүргізілген зерттеулер аясы деуге болады. Себебі, бұл салада зерттеушілер тілдің дыбыстық бірліктерінің көптеген акустикалық вариативтілігімен жиі кездесіп отырады. Ал мұндай вариативтілік алуан түрлі дереккөздерде кездесетіні белгілі. Мысалы, оларға жататындар – сөйлеушінің немесе сөйлеу материалын жазуға арналған микрофонның сипаттамасына қатысты психофизиологиялық күйіне дейінгі жүйелік контекстік вариативтілік. За-манауи сөйлеу тілін тану жүйелері, әдетте, таспаға жазылып алынған көптеген дикторлардың (100-ден көп) аса үлкен дыбыстама

сөйлеу ауқымдары (массив) арқылы үйретіледі. **Сөйлеу тілі корпусы** дегеніміз – сөйлеу тілінің құрылымданған бөліктерінің жиынтығы. Мұндай мәліметтермен корпус бойынша әрекет ету арнайы жазылған компьютерлік бағдарламалар арқылы қамтамасыз етіледі. Ал **сөйлеу тілінің бөліктерін** базалық бірлік ретіндегі сөйлеу сигналының цифрланған бөлігі деп және ассоцияланған сипаттағы ақпараттың бір түрі ретінде қабылдау қажет.

Қазіргі кезде сөйлеу корпусын көлемді, көп түрлі және ақпаратты иемдену жағынан бай (көп салалы), сонымен бірге құрастыру мен пайдалану жақтарын ұтымды ету іргелі фонетикалық зерттеулер үшін аса өзекті болуда.

Сол сияқты «Жасанды интеллект» саласындағы зерттеулер де қазіргі кезде әлем бойынша көпшілік ғалымдарға зор қызығушылық тудыруда. Атап айтқанда, жасанды интеллект саласы машиналық (компьютерлік) оқытумен тығыз қатынаста. Аталған сала, яғни жасанды интеллект саласы ғылыми тәжірибеде кең қолданыс табуда және тілдік бейнелерді автоматты түрде тануда көптеген мәселелердің шешімін табуда (Pattern Recognition). Тілдік бейнелерді автоматты тану дегеніміз – ол тілдік бейнелерді бірнеше категориялар немесе кластар бойынша топтастырумен айналысатын ғылыми пән. Мәселен, фонетика ғылым саласы бойынша сөйлеу тілін ойдағыдай тану үшін, әдетте, дыбыстық сигналдың фрейм деп аталатын бір-неше миллисекунд аралығындағы бейнесін ғана қарастырады екен.

Болашақта, сапалы түрдегі автоматты тану мен сөйлеу тілін синтездеу әдістері көлемді түрдегі оқыту саласына арналған компьютерлік ойындарға негіз болуы да мүмкін. Мұндай ойындарда оқушылар компьютермен өздері білетін табиғи тілде қарым-қатынас жасап, ал арнайы жазылған компьютерлік бағдарлама оқушылардың дыбыстық айтылымы мен лексика-грамматикалық рәсімделуіне тиісті баға берумен айналысады деп ойлаймыз.

Сөйлеу корпустарын топтастыру жайында. Сөйлеу корпустарын құрастыру мен оларды пайдалануға қатысты жинақталған тәжірибе бірнеше белгілерді бөліп алуға мүмкіндік тудыра отырып, сөйлеу деректер қорын топтастыруға негіз болады және ол деректер жаңа сөйлеу корпусын жобалау кезінде ескеріледі. Енді ондай топтастырудың ең маңызды сипаттамаларына тоқталайық [4].

Сөйлеу корпусын мақсатты пайдалану:

- мамандандырылған, жалпы (репрезентативті), оқыту және иллюстрациялық;
- сөйлеу материалының түрі: дискретті сөйлеу, үзіліссіз сөйлеу және оқу, өздігінен сөйлеу (спонтанная речь), арнайы диалогтар;
- мәтіндік материалдар түрі: сөздер/буындар тізімдері, жеке сөйлемдердің жиынтығы, өзара байланыстағы мәтіндер; көпқақырыптық (монотематикалық) немесе көпфункционалды;

Сөйлеу сигналының түрі: зертханалық сөйлеу, кеңсе сөзі, көпшілік алдында сөйлеу, телефон арқылы сөйлесу (әдетті немесе ұялы телефон арқылы, радио, теледидарлық сөйлеу).

– ***дыбыстық сигналмен байланысты ақпарат түрі (аннотациялар):*** орфографиялық жазба, фонемалық/фонетикалық транскрипция, просодикалық транскрипция, сигналдың акустикалық-фонетикалық белгіленімдер: «оқиғалық», сегменттік, просодикалық, лингвистикалық аннотациялар мен пікірлердің басқа түрлерінің болуы, мысалы, жеке ерекшеліктер туралы сөз иесінің сөйлеуі немесе сөйлеу бөліктерінің эмоционалдық бояуы;

- **тілдің дыбыстық бірліктерінің статистикалық теңдестіру түрі:** табиғи, біркелкі, репрезентативті (өкілдік), арнайы статистикалық сызбаға сәйкес;
- сөйлеу корпусының жадына енгізілген **қосымша сигналдық ақпараттың болуы және олардың түрі:** дыбыстық сигналмен қатар, қарапайым, мультимодальды және арнайы құрастырылған сөйлеу корпустары.

Әдетте, сөйлеу дерекқорлары көптілділік сипатта болып келеді. Сөйлеу корпус-тары тек барлық технологиялық маңызды тілдерге (американдық ағылшын, неміс, жапон, қытай және т.б.) ғана емес, сондай-ақ Еуропалық Одақтың ресми тілдерінің көпшілігінде: ағылшын, голланд, дат, швед, неміс, француз, итальян, испан және басқа да бірнеше тілдік корпус-тар үшін құрастырылған деуге болады.

Сөйлеу корпус-тары үшін жазылған *Corpicus ELRA* корпус-тық бағдарламасы-ның жүзеге асырылуының нәтижесінде Шығыс Еуропа тілдері (поляк, болгар, эстон, румын және венгер) үшін сөйлеу корпус-тары пайдаланыла бастады. Интернеттегі Еуропа Қауымдастығының веб-сайтынан орыс тіліне қатысты сөйлеу корпус-ын және оның мүмкіндіктерімен де танысуға болады. Мысалы, одан сөйлеу жағдайларын табуға мүмкіндік бар. Аталған орыс тілінің сөйлеу корпус-ын жүзеге асыру әрекетіне Санкт-Петербургтің «Одитек» компаниясы да өз үлесін қосты деуге болады.

Орыс тілінің ISABASE сөйлеу корпусы жайында қысқаша ақпарат.

90-шы жылдардың соңында Ресейдің ғылым академиясының жүйелік талдау институтында тек қана ғылыми мақсаттарға ғана емес, сонымен қатар, Мәскеу мемлекеттік университетінің филология факультетінің сөйлеу корпусымен айналысатын ғылыми топтарының қатысуымен, орыс тіліне қатысты мәтіндерге сөйлеу фрагменттерінің дыбыстық бірліктеріне шартты түрдегі белгіленімдер енгізу арқылы алғашқы орыс тілінің сөйлеу корпусы құрастырылып, қолданысқа ұсынылды. Бұл корпус тек ғылыми зерттеу мақсатына ғана арналған емес, сонымен бірге дискретті сөйлеу тілінің бірліктерін автоматты түрде тану жүйесін құру мәселесімен де айналысуға арналған еді [4].

RuSpeechты сөйлеу корпусын құрастыру жобасы 2000-2001 жж. ИСА РАН тапсырысы бойынша *Intel* корпорациясының ғалымдарының күшімен жүзеге асқан болатын. Қазіргі кезде **RuSpeech** атты орыс тілінің сөйлеу корпусы ең өкілді деп саналады және басқа тілдердің сөйлеу корпус-тарын құрастыруға үлгі ретінде пайдалануға бағыт-бағдар беретін аса ыңғайлы корпус. **RuSpeech** жобаның ең маңызды нәтижесі деп, сөйлеу корпусын құрудың сыннан өткен технологиясы және осы технологияны қамтамасыз ететін бағдарламалық (компьютерлік) құрал-дар жиынтығы. Бұл жоба орыс тілін автоматты тану жүйесін құруға қатысты ғылыми-зерттеу жұмыстарын және т.б. қажетті деген әрекеттерді жүзеге асыру шарасында да пайдалануға болады [5]. Сонымен бірге, корпусқа қатысты келесі компьютерлік бағдарламаларды да атап кетуге болады:

- орыс тілінің транскрипторларын автоматтандыруға қатысты бағдарламаны дұрыстау (отладка программ);
- қажетті фонетикалық және статистикалық сипаттамаларына қатысты мәтіндік мәліметтерін жинақтайтын бағдарламаларды құру;
- эксперт-фонетистердің автоматтанған жұмыс орнын құру бағдарламасы;
- диктор сөздерін пакеттік жазу бағдарламасы;
- зерттеу жұмысының негізгі кезеңдерін верификациялайтын (анықтайтын, тексеретін) бірнеше бағдарламаны құру [6].

Соңғы онжылдықта сөйлеу тілін тануға қатысты байқайтынымыз, ол – «қол» ережелері мен алгоритмдеу әдістерінен корпустық модельдеу мен сөйлеу тілін автоматты синтездеу салаларына қарай ауыса бастағандығы. Бұл, әсіресе, сөйлеу тілінің просодикалық сипаттамасын, оның эмоционалды мазмұнын модельдеу үшін аса маңызды, сонымен бірге сөйлеуші дауысының жекелік ерекшелігіндегі еліктеушілігін модельдеу де аса құнды. Сөйлеу корпустары дербес тұрып-ақ ғылыми қызығушылық тудырады, ал әртүрлі тілдердегі дыбыстама сөйлеуді талдау (анализдеу) мен сипаттауға қатысты қажеттілік көптеген ғылыми мәселелерде туындайтыны мәлім.

Сөз соңында, әлемдік басқа тілдермен қатар қазақ тілінің сөйлеу корпустарын ұтымды құрастыру мақсатында төменде сөз болатын жайттарды ескеруіміз қажет деп білем.

Әлем бойынша алғанда, сөйлеу технологияларының екпінді дамуы компьютерлік бағдарлама мен іргелес ғылыми салалардан хабары бар кең түрдегі филолог мамандарын және мақсаттық бағыттағы фонетика мамандарын дайындауға қатаң талап қою қажеттігі. Осыған байланысты Қазақстан Республикасындағы жоғары оқу орындарындағы қазақ тілінің фонетика саласы кафедраларында «Қолданбалы лингвистика (сөйлеу тілінің технологиялары)» атты қосымша ма-мандар дайындау қажет.

Қорыта айтқанда, компьютерлік лингвистика мамандарының тұжырымдауынша, компьютерлік тілдік қор дегеніміз – ғылым адамының өз зерттеу нысанына жаңаша тұрғыда көз салу мүмкіндігі. Мұндай тілдік қор неғұрлым қомақты болса, солғұрлым тіл құрылысының сыры тереңірек ашылады, сөйтіп, зерттелетін нысан жөніндегі түсініктердің аумағы кеңиді, адамның білім өрісіндегі «ақтандақтардың» бедер-бейнесі айқындала түседі. Сол сияқты, зерттеуші адамның қалып-қабілеті әлденеше есе артады, шығармашылық қуат көздері ашыла түседі, сөйтіп, бұл жаңа мүмкіндіктер қазақ тілінің жүйелілік қасиеттерін жетілдіруге және тіл жүйесін мұқият тануға жұмсалатыны сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Научно-техническая информация. Серия 2. Информационные процессы и системы. 2003. №6, №10.

[2] *Захаров В.П.* Корпусная лингвистика [Электронный документ] // <http://download.yandex.ru/class/zakharov/CL>.

[3] *Баранов А.Н.* Компьютерная лингвистика // Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику: Учебное пособие. –М.: Едиториал УРСС, 2003. С. 13-38.

[4] *Богданов Д.С., Кривнова О.Ф., Подрабинович А.Я., Фарсоби́на В.В.* База речевых фрагментов русского языка ISABASE // Сб. «Интеллектуальные технологии ввода и обработки информации». М., Эдиториал УРСС, 1998.

[5] *Богданов Д.С., Брухтий А.В., Кривнова О.Ф., Подрабинович А.Я., Строкін Г.С.* Технология формирования речевых баз данных // Сб. «Организационное управление и искусственный интеллект». М., Эдиториал УРСС, 2003.

[6] *Arlazarov V.L., Bogdanov D.S., Krivnova O. F., Podrabinovitch A. Ya.* . Creation of Russian Speech Databases: Design, Processing, Development Tools // International Conference SPECOM'2004. Proceedings. S-Pb. Russia, 2004. Pp: 650-656.

МРНТИ16.31.21

А.Ә.Жаңабекова¹, А.А.Қаршығаева²

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы.
Алматы қаласы, Қазақстан

²А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Фонетика бөлімінің ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты.
Алматы қаласы, Қазақстан

МӘТІНДЕР КОРПУСЫНА ФОНЕТИКАЛЫҚ БЕЛГІЛЕНІМДЕР ЕНГІЗУГЕ АРНАЛҒАН НҰСҚАУЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ (Профессор Ә.Жүнісбектің ұшқадамдық ұстанымы бойынша)

Аннотация: Мәтіндер корпусына енгізілген фонетикалық белгіленім программасы Ә.Жүнісбектің ұшқадамдық жүйесі бойынша сипатталған. Бірінші –сөздің жуан/жіңішкелігіне қарай әуезін (тембр) көрсетеді. Екінші –сөзді автоматты түрде буынға бөледі және қандай буын екенін сипаттайды. Үшінші – сөз құрамындағы әрбір дыбыстың фонетикалық талданымын көрсетеді. Болашақтакорпусқа енгізілген бұл фонетикалық сипаттама буынды автоматты бөле алатын программаның интернет желісінде жұмыс істеуін қамтамасыз етеді.

Мақалада мәтіндер корпусына енгізілген фонетикалық белгіленім бағдарламасын жасауға арналған лингвистикалық нұсқаулыққа сипаттама беріледі. Профессор Ә.Жүнісбектің ұшқадамдық нұсқаулығы басшылыққа алынып, программаға дайындалу барысы қарастырылады. Сонымен қатар лингвистикалық мәлі-меттер енгізілгеннен кейінгі фонетикалық белгіленім терезесінен скриншот беріледі.

Тірек сөздер: мәтіндер корпусы, белгіленім, фонетикалық белгіленім, фонетикалық нұсқаулық, буын, әуез

А.А. Жаңабекова¹, А.А. Каршығаева²

¹заведующий отделом Прикладной лингвистики Института языкознания имени А. Байтұрсынова, док.филол.н., Алматы, Казахстан

²старший научный сотрудник отдела Фонетики Института языкознания имени А. Байтұрсынова, канд.филол.н., Алматы, Казахстан

ОПИСАНИЕ ИНСТРУКЦИЙ ДЛЯ ВНЕДРЕНИЯ ФОНЕТИЧЕСКИХ РАЗМЕТОК В КОРПУС ТЕКСТОВ

Аннотация. Программа фонетической разметки, входящая в корпус текстов, описывается трехступенчатой системой А. Жунусбека. Первый показывает тембр в зависимости от твердости / мягкости слова. Второй – автоматически делит слово на слоги и описывает, какой это слог. Третий показывает фонетический анализ

каждого звука в слове. Это фонетическое описание, которое будет включено в корпус в будущем, позволит программе, которая может автоматически разделять слоги, работать в Интернете. В статье описывается лингвистическая инструкция для разработки программы фонетической разметки, внедренной в корпус текстов. На основе трехшаговой инструкции профессора А.Жунисбека рассматривается процесс подготовки к программе. А также делается скриншот окна фонетической разметки после внедрения лингвистических данных.

Ключевые слова: корпус текстов, разметка, фонетическая разметка, фонетическая инструкция, слог, тембр

A.A. Zhanabekova¹, A.A. Karshygaeva²

¹Head of the Department of Applied Linguistics, A. Baitursynyly Institute of the Linguistics, Doctor of Philology, Almaty, Kazakhstan

²Senior Researcher, Phonetics Department, A. Baitursynyly Institute of the Linguistics, Candidate of Philological Sciences, Almaty, Kazakhstan

DESCRIPTION OF INSTRUCTIONS FOR IMPLEMENTING PHONETIC MARKINGS INTO THE TEXT BODY

Annotation. The phonetic notation program included in the main text is described by A. Zhunisbek's three-stage system. The first shows the melody (timbre) depending on the thickness / subtlety of the word. The second one automatically divides the word into syllables and describes which syllable it is. The third shows the phonetic analysis of each sound in the word. This phonetic description, included in the future case, allows the program to run on the Internet, which can automatically separate syllables.

The article describes the linguistic instruction for the development of a phonetic markup program, embedded in the text corpus. Based on the three-step instructions of Professor A. Zhunisbek, the process of program preparation is considered. And also a screenshot of the phonetic markup window after the introduction of linguistic data is given.

Key words: text corpus, markup, phonetic markup, phonetic instruction, syllable, timbre

Мәтіндер корпусы тілдердегі әртүрлі стильдегі жазба мәтіндердің электронды түрдегі жиынтығы ғана емес, ол тіл деңгейлеріне қатысты тілдік талдауларды автоматты түрде талдап көрсететін компьютерлік бағдарламаға негізделген замануи тілдік құрал. Сондықтан корпустарға осындай автоматты талдаулар жасайтын бағдарламалар жасау керек. Ал компьютер формальді модельдерге сүйеніп қана әртүрлі амалдарды жасай алатындығын ескерсек, онда компьютерлік бағдарламаға лингвистикалық нұсқаулықтар енгізу қажеттігі туындайды. Олай болса, компьютер автоматты түрде тілдік талдауларды жасау мүмкіндігіне ие болу үшін тілдің әр деңгейіне сәйкес лингвистикалық әзірлемелер жасау қолданбалы бағытта лингвистикалық өнімдер дайындайтын тілші-мамандардың алдында тұрған маңызды мәселе.

Қазақ тіл білімінде қазіргі кезде ХХІ ғасырдың бас кезеңдерінен бастап, ұлттық корпустар жасау ісі қолға алынып келеді. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі

институтында Қолданбалы лингвистика бөлімі де ақпараттық технология заманының талабына сәйкес ұлттық корпустар құрастыру ісіне белсенді араласып келеді. Профессор А.Қ.Жұбановтың бастамасымен корпус құрастырудың әдістәсілдері, технологиясы барынша зерттеліп, А.Жұбанов және А.Жаңабекованың авторлығымен «Корпустық лингвистика» оқу құралы ретінде де жарық көрді. Тәжірибе жүзінде 2009 жылдардан бері лингвистикалық белгіленімдер енгізудің бағдарламалары да жасалып, біршама тәжірибе жинақталды. Бұл ретте алдымен морфология деңгейінің талдаулары жүзеге асырылды. Мұндай автоматты бағдарламаны морфологиялық анализатор деп атаймыз. Программалық жағын информатика институтының бұрынғы ғылыми қызметкері Қ.Қойбағаров жасады. Қ.Қойбағаровтың программалық қолдауымен және математик әрі тілші-ғалым, Қолданбалы лингвистика маманы, профессор А.Жұбановтың идеяларымен лингвистикалық және экстралингвистикалық белгіленімдер қою ісі жүзеге асырылуда. Осындай лингвистикалық белгіленімдер әзірлемесін дайындауда тіл білімінің сала мандарының да білік-дағдылары қажет екендігі белгілі. Профессор Ә.Жүнісбек фонетика саласының теориялық мәселелерімен шұғылданып қана қоймай, тіл білімінің қолданбалы бағыттары – оқулық, әдістеме, сол сияқты сөйлеу синтезі және анализі сияқты бағдарламалық жұмыстармен да айналысып отырады. Осы ретте корпуста фонетикалық белгіленімдерді Ә.Жүнісбектің 3-қадамдық нұсқаулығына сүйеніп жасап отырмыз.

Ә.Жүнісбектің 3-қадамдық нұсқаулығында мәтіндегі сөздер үш түрлі белгісі бойынша сипатталады. Олар: сөздің әуезі, сөздерді буынға автоматты бөлу, дыбыстардың (әріптер) фонетикалық сипаттамасы. Осы белгілер бойынша программаға төмендегідей нұсқаулық дайындалды.

Бірінші қадам: Сөздің әуезін (тембр) көрсету. Қазақ тілінде сөздер дауысты дыбыстың жауан/жінішкелігіне қарай жуан әуезді және жінішке әуезді болып бөлінеді. Программа корпуста автоматты түрде сөздердің осы жуан не жінішке екенін ажырып көрсетуі қажет. Қазақ тілінде түбір сөздерге қосымшалар жалғанғанда сөз құрамындағы дауысты дыбыстың жуан/жінішкелігіне қарай жалғанады. Соған сәйкес жуан әуезді не жінішке әуезді сөз болып анықталады. Осы белгіні программа автоматты түрде ажырату үшін мынадай ереже беру керек. Егер сөздің бірінші буынындағы (немесе сөз құрамындағы) дауысты дыбыстар жуан дауыстылар (*а, ы, ұ, о*) болса, онда бұл сөз сингормониялық тұрғыдан *жуан әуезді* болып саналады. Егер сөздің бірінші буынындағы (немесе сөз құрамындағы) дауысты дыбыстар жінішке дауыстылар (*а, ы, ұ, о*) болса, онда бұл сөз сингормониялық тұрғыдан *жінішке әуезді* болып саналады.

Екінші қадам: Сөзді буынға бөлу және оларға сипаттама беру. Қазақ тілінде буын сөздің құрамындағы дауысты дыбыстардың санына қарай анықталады. Сөз құрамында қанша дауысты дыбыс бар, сөзде сонша буын болады. Мысалы:

Әліппе. 3 дауысты дыбыс бар, соған сәйкес 3 буын құрайды: *Ә-ліп-пе*

Ана. 2 дауысты дыбыс бар, соған сәйкес 2 буын құрайды: *А-на*

Бала. 2 дауысты дыбыс бар, соған сәйкес 2 буын құрайды: *Ба-ла*

Жаңбыр. 2 дауысты дыбыс бар, соған сәйкес 2 буын құрайды: *Жаң-быр*

Құттықтады. 4 дауысты дыбыс бар, соған сәйкес 4 буын құрайды: *Құт-тық-та-ды*

Фонетика саласындағы буын теориясы ең күрделі және маңызды мәселелердің бірі деуге болады. Осыған байланысты қазақ тілінің теориялық негізін қалаушы ғалым проф. Құдайберген Жұбанов: «Қазақ тілінің табиғатын дұрыс тану үшін буын

жүйесін жете білу керек. Буынды жақсы білмесең, емлені де білмейсің: сөз тудыру, сөз түрлендіру сияқты морфология негізін де ұға алмайсың, буынды білмейінше, сөз екпіні (ударение), сөз сазы (интонация) секілді сөйлем жүйесіне қатысты тіл құбылыстарының да сырына қана алмайсың, «ажарлап сөйлеу», «әсерлеп оқу» сияқты сабақтарды да дұрыс алып бара алмайсың; буын жайына қанық болмасаң, өлең құрылысының негізімен дұрыс таныс бола алмайсың ...» – дейді [1].

Буын құрылысын сипаттау үшін халықаралық жүйедегі дауысты/дауыссыз дыбыстың белгісін аламыз. Олар: **V(вокализм)** – дауысты дыбыстар; **С (кон-сонантизм)** – дауыссыз дыбыстар. Фонетикалық белгіленім қоюдың компьютерлік бағдарламасы дыбыстарға (әріптерге) қарай буындарды анықтау үшін қазақ әліпбиіндегі әріптерді жоғарыда аталған **V, С** сипатына қарайтізімделіп белгіленуі қажет. Мысалы: **А- V; Ә – V; Ы – V** т.б. Сол сияқты дауыссыз дыбыстар **П – С; Б – С; М – С** т.б.

Қазақ тілінде буынның әдетте 3 түрі бар дейміз: ашық буын, тұйық буын, бітеу буын. А.Байтұрсынұлы сөйлеу мен сөйлем, сөйлем мен сөз, сөз бен буын, буын мен дыбыс желісін бір-бірінен туындатып, арасын үзбей өзара байланыстырып қарайды. Сөздерді буынға бөлудің жолын қарастыра келіп, «Буыншы әріп басқа-лардың ортасында қамауда тұрса, ол буынға «бітеу» деп ат қойындар; буын аяғы буыншы әріпке тірелсе, ол буынға «ашық» деп ат қойындар; буын буыншыдан басқа әріпке тірелсе, ол буынға «тұйық» деп ат қойындар» деп, буын түрлерін саралап береді [2, 344-345 б]. Сондағы «буыншы» әріптеріміз дауысты дыбыстар болып шығады. Буын құраудағы дауысты әріптердің мәнін «әлгі әріптер кіріспейтін буын» болмайды дейді.

Ә.Жүнісбек сөз басында келетін бір дауыстыдан тұратын ашық буынды – дауысты буын деп атайды [3]. Сөйтіп, қазақ тілінде 4 буын түрін көрсетеді: *дауысты, ашық, тұйық, бітеу*.

Буын жігін автоматты түрде табуға қатысты қазақ тіл білімінде алғаш пікір айтқан ғалым Қ.Жұбанов болды. Қ.Жұбановтың «Буын жігін қалай табуға болады?» атты мақаласында буын түрлерінің өрнегін беруде дыбыс аттары мынадай қысқартылған пішінде жазылған: **Ды** – дауысты дыбыс; **Дз** – дауыссыз дыбыс; **сДЗ** – созымды дауыссыз дыбыс; **кДЗ** – қатаң дауыссыз.

Проф. Қ.Жұбанов буынның дыбыс құрамына қарай алты түрін көрсеткен.

- 1) **Ды** (Г) буыны, немесе **жалаң** буын (жалғыз-ақ дауысты дыбыстан жасалады).
- 2) **Дз-Ды** (СГ) буыны, немесе **ашық** буын.
- 3) **Ды-Дз** (ГС) буыны, немесе **жеңіл тұйық** буын.
- 4) **Дз-Ды-Дз** (СГС) буыны, немесе **жеңіл бітеу** буын.
- 5) **Ды-сДЗ-кДЗ** (ГСС) буыны, немесе **ауыр тұйық** буын.
- 6) **Дз-Ды-сДЗ-кДЗ** (СГСС) буыны, немесе **ауыр бітеу** буын.

Осы келтірілген буын түрлерінің алғашқы төртеуі Қ.Жұбановтың пайымдауынша: «... қазақ тілі буындарының негізгі түрлері болып саналады.

Қ.Жұбанов жоғарыдағыдай буындардың моделі арқылы «буын жігін онай, механик түрде табуға болады» – дейді [1, 361 б.].

Қазақ тілші-ғалымдарының буын құрамына, түрлеріне қатысты тұжырымдарын негізге ала отырып, біз корпусқа енгізілетін фонетикалық белгіленім бағдарламасы үшін буын түрлерін төмендегіше сипаттаймыз (буындар қарайтылып берілген):

Дауысты буын - V (**а**-на, **о**-тан, **а**-та, **ә**-ліп-пе, **е**-ді, **ө**-мір, **ы**-дыс, **і**-ні т.б.);

Ашық буын - C+V (**ба**-ла, **қа**-ла, бөл-**ме**, **ә**-**ке**, **са**-бақ т.б.);

Тұйық буын - V+C (**ақ**-ша, **ақ**-та-ды, **ар**-нау, **өр**-ле-ді, **ор**-на-лас-қан);

Тұйық буын - V+C+C (**ант**, **айт**-ты);

Бітеу буын - C+V+C (бай-лық, қой-ды, бер-ді, ә-кел-ді, та-быс, ең-бек, жазды т.б.);

Бітеу буын - C+V+C+C (**бұлт, қант, жалт, жырт**-ты, **құрт**-ты т.б.);

Бітеу буын- C+C+V +C (Өз-бек-**стан**, Қа-зақ-**стан** т.б.).

Программа корпуста сөздерді автоматты түрде бөле алуы үшін осы буындардың тұрақты позициялық шептері туралы нұсқаулық беру керек болады. Мәселен, V дауысты буын (**а**-на, **о**-тан, **а**-та) тек сөз басында ғана кездеседі; C+V ашық буын (**са**-бақ, бер-**ме**-ді, бөл-**ме**)сөздің барлық позицияларында ұшырасады; V+C тұйық буын (**ақ**-ша, **ақ**-та-ды, **ар**-нау) тек сөз басында тұрады; V+C+C тұйық буыны (**ант**, **айт**-ты) да тек сөз басында кездеседі; C+V+C бітеу буын(**қой**-ды, **бер**-ді, **ә-кел**-ді, **та-быс**) сөздің барлық шебінде тұра береді; C+V+C+C бітеу буын(**бұлт**-ты,**жаңғырт**-ты, **жаз-дырт**) да барлық жерде тұра береді;C+C+V+C бітеу буыны (Өз-бек-**стан**, Қа-зақ-**стан**-да) сөз басында кездеспейді, сөз ортасы мен сөз соңында тұрады.

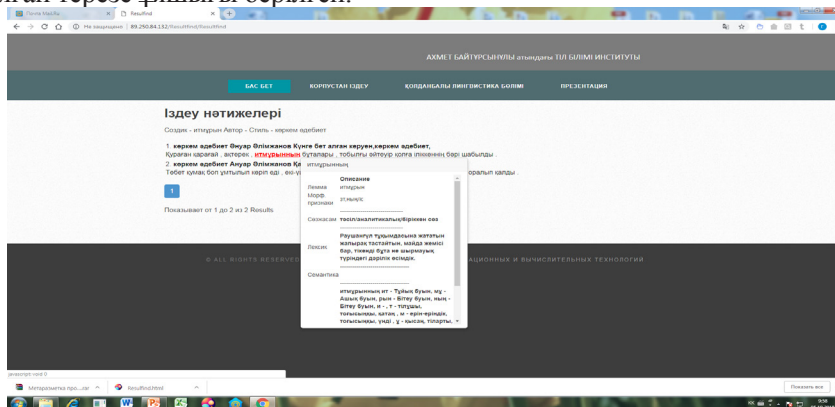
Программа осы нұсқаулық бойынша сөздерді автоматты түрде бөледі. Ал қазақ тіліндегі **и** мен **у**-мен келетін кейбір сөздерді бөле алмайды. Мысалы, *баруы, келуі, балуан, алуан* т.б. Өйткені бұл сөздерде **у, и** дыбстарының алдында тұрған дауыстылар түсіріліп жазылған. Егер бұл сөздер *барууы, келууі, балууан, алууан* болып жазылған болса, автомат мұндайды буынға берілген нұсқаулық бойынша еркін бөле алған болар еді.

Үшінші қадам. Корпусқа фонетикалық белгіленім енгізудегі келесі фонетикалық сипаттама дыбыстардың талданымы. Ол үшін программаға әрбір дыбыстың (әріптің) тілдің, жақтың, еріннің қатысына қарай белгілері сипатталған тізім жасалады. Мысалы: А – ашық, тіларты, езулік; Ә - ашық, тілортасы, езулік; Ы – қысаң, тіларты, езулік; т.б. Біз мұндай сипаттаманы Ә.Жүнісбектің еңбегінен алып отырмыз.

Сонымен, Ә.Жүнісбек корпусқа енгізілетін сөз құрамының фонетикалық талданымын мына түрде сипаттайды:

ӘЛШПЕ – жінішке әуезді, **ә-ліп-пе:** **ә** – дауысты буын, **ліп** – бітеу буын, **пе** – ашық буын; **ә** – ашық, тілортасы, езулік; **л** – тілұшы, жанама жуысыңқы, үнді; **і** – қысаң, тілортасы, езулік; **п** – ерін-еріндік, тоғысыңқы, қағаң; **е** – құранды, тілортасы, емеурін езулік.

Төмендегі **1-суретте** корпуста жұмыс істеп тұрған фонетикалық белгіленім қойылған терезе ұяшығы берілген.

1-сурет. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қолданбалы лингвистика бөлімі жасаған Мәтіндер корпусындағы лингвистикалық (фонетикалық та) белгіленімдер көрсетілген терезе ұяшығы

Ұяшықтың төменгі жағында сөз фонетикалық тұрғыдан жоғарыда берілген Ә.Жүнісбектің үшқадамдық жүйесі бойынша сипатталған. Бірінші – сөздің жуан/жінішкелігіне қарай әуезін (тембр) көрсеткен. Екінші –сөзді автоматты түрде буынға бөлген және қандай буын екенін сипаттайды. Үшінші – сөз құрамындағы әрбір дыбыстың фонетикалық талданымын көрсетеді. Қорыта келгенде, корпусқа енгізілген бұл фонетикалық сипаттама болашақ буынды автоматты бөле алатын программаның интернет желісінде жұмыс істеуін қамтамасыз етеді. Оның арғы жағында мәтіндік (текстовой) редактордың сөздердің тасымалын тексеруге қатысты қызметтерін жүзеге асыруға,сонымен қатар келешекте лингвистиканың көптеген қолданбалы бағыттағы мәселелерін шешуге септігін тигізбек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Жұбанов Қ. Қазақ тілі бойынша зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1966.
- [2] Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.
- [3] Жүнісбек Ә. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-ай, 2018.

МРНТИ16.31.21

А.Ә.Жаңабекова¹, А.Қожахметова²

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы.
Алматы қаласы, Қазақстан

²А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің лаборанты, магистр. Алматы қаласы, Қазақстан

ЖАРТЫЛАЙ АВТОМАТТЫ МЕТАМӘТІНДІК БЕЛГІЛЕНІМДЕР ЕНГІЗУ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ ЖҰМЫС ІСТЕУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Аннотация: А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімі 2009 жылдан бастап «Қазақ тілінің ұлттық корпусын» жасау мәселесімен айналысып келеді. Бұл ретте қазақ тілінің 5 стилі бойынша бірнеше миллион сөзқолданыстан тұратын мәтіндер корпусқа салынып, әртүрлі лингвистикалық және экстралингвистикалық белгіленімдер әзірлемесі дайындалды. Корпусқа енгізілетін мәтіндер туралы ең бірінші экстралингвистикалық белгіленім қою қажет. Өйткені пайдалануға ең алдымен іздеген материалының авторы, қандай мәтін екені туралы ақпарат қажет. Мұндай ақпараттарды метамәтіндік белгіленім деп атайды.

Мақалада А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінде жасалған мәтіндер корпусына енгізілген 23 параметрден тұратын метамәтіндік белгіленімдер туралы баяндалады. Метамәтіндік белгіленімдердің түрлеріне арналған нұсқаулықтар көрсетіледі. Сонымен қатар мақалада метамәтіндік белгіленімге енгізу бағдарламасының жұмыс істеу технологиясы сипатталады және корпусқа енгізілгеннен кейінгі метамәтіндік белгіленім терезесі көрсетіледі.

Тірек сөздер: корпус, аннотацияланған корпус, метамәтіндік белгіленім, терезе, іздеу.

А.А. Жаңабекова¹, А. Қожахметова²

¹заведующий отделом Прикладной лингвистики Института языкознания имени А. Байтұрсынова, док.филол.н., Алматы, Казахстан

²лаборант отдела прикладной лингвистики Института языкознания имени А. Байтұрсынова, магистр, Алматы, Казахстан

ТЕХНОЛОГИЯ РАБОТЫ ПРОГРАММЫ ВНЕДРЕНИЯ ПОЛУАВТОМАТИЧЕСКИХ МЕТАТЕКСТОВЫХ РАЗМЕТОК

Аннотация. Отдел прикладной лингвистики Института языкознания им. А.Байтұрсынова с 2009 года занимается вопросами создания «Национального корпуса казахского языка». При этом в корпус были помещены тексты на 5 стилях казахского языка, состоящие из нескольких миллионов словоупотреблений, подготовлены различные лингвистические и экстралингвистические обозначения.

О текстах, вводимых в корпус, необходимо поставить первую экстралингвистическую разметку. Потому что в первую очередь нужна информация об авторе материала, который ищут и информация о том, что это за текст. Такую информацию называют метатекстовой разметкой.

В статье описаны метатекстовые разметки, состоящие из 23 параметров, которые внедрены в корпус текстов, созданный в отделе Прикладной лингвистики Института языкознания имени А.Байтұрсынова. Указываются инструкции для различных видов метатекстовых разметок. А также в статье описывается технология работы программы внедрения метатекстовых разметок и указывается окно метаразметки после внедрения в корпус.

Ключевые слова: корпус, аннотированный корпус, метатекстовая разметка, окно, поиск

A.A. Zhanabekova¹, A. Kozhakhmetova²

¹Head of the Department of Applied Linguistics, A. Baitursynuly Institute of the Linguistics, Doctor of Philology, Almaty, Kazakhstan

²Laboratory Assistant, Department of Applied Linguistics, A. Baitursynuly Institute of the Linguistics, Master, Almaty, Kazakhstan

TECHNOLOGY OF WORK OF THE PROGRAM OF INTRODUCTION OF SEMI-AUTOMATIC META-LAYOUT

Annotation. Department of Applied Linguistics, A. Baitursynuly Institute of the Linguistics has been dealing with the creation of the «National Corpus of the Kazakh Language» since 2009. At the same time, according to 5 styles of the Kazakh language, texts have been formed into a corpus, consisting of several million word combinations, various linguistic and extralinguistic designations have been prepared. the first extralinguistic markup, because to use, first of all, you need information about which text is the author of the searching material. Such information is called metamatic quotation.

The article considers metatext markings, consisting of 23 parameters, which are embedded in the corpus of texts created in the Department of Applied Linguistics of A. Baitursynuly Institute of the Linguistics. Instructions are provided for various types of metatext markup. Also, the article describes the technology of the program for the implementation of meta-text markup and indicates the window of meta-markup after the implementation in the corpus.

Keywords: corpus, annotated corpus, metatext markup, window, search

Корпустар атқаратын функциясына қағысты түрлі шағынтоптарға (подкорпус) бөлінеді. Әсіресе лингвистикалық зерттеулер үшін лингвистикалық белгіленімдер қойылған аннотацияланған корпустар құрастыру өте маңызды әрі пайдалы. Осындай белгіленім қойылу-қойылмауына қарай корпустар белгіленім қойылған (аннотацияланған) және белгіленім қойылмаған (аннотацияланбаған) болып екіге бөлінеді. Белгіленім қойылған корпустар құрастыру лингвистикалық зерттеулер үшін маңызды болғанмен, ең алдымен корпуста енгізілетін мәтіндерді сұрыптан өткізіп, олар туралы нақты ақпараттар беру қажет.

Корпусқа қойылатын белгіленім түрлерін шартты түрде лингвистикалық және одан сырт түрі деп екіге бөліп қарастыруға болады. Белгіленімнің лингвистикалықтан сырт түріне мыналар жатады:

1) мәтінді форматтау ерекшеліктерін бейнелейтін белгіленім (тақырыптар, абзацтар, бос жер және т.б.);

2) автор мен мәтінге қатысты мәліметтерді бейнелейтін белгіленім. Сонымен бірге автор жайлы мәлімет тек оның аты-жөні ғана емес, оның жасын, жынысын, өмір сүрген жылдарын және т.б. болуы мүмкін. Ал мәтін туралы мәлімет, әдетте, тақырыптан басқа оның қай тілде жазылғаны, жылы, баспа орны, аты және т.б. Мұндай ақпараттың корпуста орын алуы мәтіндер қорынан іздеу әрекетін тәптіштеп іздестіруге мүмкіндік жасайды және, сонымен бірге, олар тиісті құжатты теңестіру әрекеті үшін де қажетті құрал бола алады. Мұны кейде экстралингвистикалық белгіленімдер деп те атайды, метамәтіндік белгіленім (метатекстовая разметка – метаразметка) деп те қолданылады. Лингвистикалық белгіленімдер ішкі белгіленім деп аталса, метамәтіндік белгіленімдерді сыртқы белгіленім деп бөлетіндер де бар. Олар: *мәтін және автор туралы ақпарат: автор, атауы, жылы, шыққан жері, мәтіннің жанры, тақырыбы, стилі, көлемі т.б.* Оларды библиографиялық, типологиялық, тақырыптық, әлеуметтік, формальдық (мәтін, тарау, бөлім, абзац, сөйлем т.б.) және техникалық (орындаушылар, электрондық нұсқа алынған дерек-көз, өңделген күні, кодталған кезі т.б.) деп те бөледі.

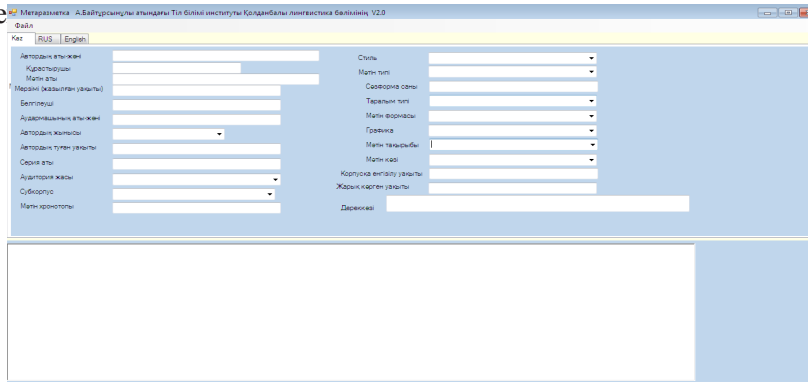
Метамәтіндік белгіленімдер корпустың қай түріне болмасын енгізілуге тиісті маңызды ақпараттар болып табылады, сонымен қатар лингвистикалық белгіленімдер қойылатын корпустар құрастыру жұмысынан бұрын, корпусқа әртүрлі стильдерден алынған мәтіндерді енгізу барысында атқарылады.

Зерттеу жұмыстарының белгілі бір жүйе бойынша жүргізілетіні белгілі. Өйткені тіл – қарым-қатынас құралы, қолданыс аясы өте кең күрделі жүйе болғандықтан, тілдік зерттеулер белгілі автор шығармалары бойынша немесе белгілі бір кезеңде жарық көрген көркем не баспасөз немесе тарихи ескерткіштер бойынша, сол сияқты белгілі бір жанр, стиль немесе белгілі бір тақырып, мәселе бойынша тарам-тарам болып жіктеліп кете береді. Корпус жадына енгізілген мәтіндерді жүйелі құрылыммен беру метабелгіленімдер қоюдың теориялық және практикалық әдістәсілдерін меңгергенде ғана мүмкін болады. Сондықтан корпустың қайсібір түрінде болмасын, метабелгіленімдер қою мәселесі дұрыс жүргізілуі керек.

Метабелгіленімдер – ғылыми-зерттеу жұмыстарында белгілі бір кезеңге, стильге, авторға, тақырыпқа т.б. қатысты материалдар жинаудың таптырмас дереккөзі. Метабелгіленімдер қойылған корпустардан зерттеушілер өзіне қажетті стиль, кезең, автор т.б. ақпараттар бойынша мәліметтерді тез тауып алуына мүмкіндік алады. Ал бұл жетістік қазіргі дамыған еліміздің ғылыми-зерттеушілік әлеуетін, ғылым мен білімді жан-жақты дамытатын бірден-бір күш екендігі сөзсіз.

Корпус мәтіндеріне метабелгіленімдер қою мәселесі А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Қолданбалы лингвистика бөлімінде 2015-2017 жылдардағы гранттық жоба бойынша зерттеліп келеді. Сонымен қатар 2016 жылы институт А.Фазылжанованың жетекшілігімен «Қазақ тілінің ұлттық корпусын әзірлеу және жасау» атты мақсаттық жоба бойынша метабелгіленім әзірлемесін дайындады. Метабелгіленім енгізушілер үшін арнайы нұсқаулық жасалды және төмендегі тармақтарға негізделген әрбір стиль, корпус түрлеріне қойылатын

ұяшықтар құрастырылды. Ұяшық 23 тармақтан тұрады. Латын қаріпті корпус құрастыру тапсырмасы кезінде де осы метабелгіленім әзірлемесін программаға енгізу жұмысы жалғасын тапты. Сөйтіп, жартылай автоматты метабелгіленім енгізу бағдарламасы жасалды. Төменде осы бағдарламаның жұмыс үстелі **1-суретте** берілген.

1-сурет. Мәтіндерге метабелгіленім енгізудің жартылай автоматты бағдарламасының жұмыс үстелі

Қайсыбір мәтін болмасын оның **авторы** болады. Олар: а) мәтіннің нақты авторы болған жағдайда оның аты-жөні толық көрсетіледі; ә) мәтін авторлары бірнешеу болған жағдайда ұжымдық авторлардың аты-жөні беріледі. Олар мәселен ұжымдық монографиялар, бірлесіп жазылған мақалалар т.б.; б) жалпылама автор, мұндай мәтіндер жеке адамның емес, ұжымның, мекеменің атынан кететін мәтіндер (яғни құжаттар, хаттар т.б. мәтіндері); в) кейбір мәтіндер авторлары белгісіз де болуы мүмкін. Бұл әсіресе газет-журналдар мәтіндерінде көп кездеседі. Мұндай мәтіндер авторлары кейде шартты есімдермен де көрсетіледі. Авторы анық емес мәтіндердің метабелгіленімдерінде автор деген ұяшық толтырылмай бос қалдырылады.

Автордың аты-жөнін беруде атын, әкесінің атын, фамилиясын толық жазу керек пе, әлде аты мен әкесінің атын қысқартып жазу керек пе дегенді де метабелгіленім жасауда алдымен шешіп алу қажет. Сонымен қатар оны фамилиядан бұрын беру немесе соңынан беру жағы да метабелгіленім қоюдағы бірізділік үшін қажет. Мысалы: Автор: А.Қайырбекова; Автор: Қайырбекова А.; Автор: Айжан Қайырбекова т.б.

Кейбір мәтіндерде авторға қатысты мәлімет берілмейді. Айталық, фольклорлық шығармалар ауызша тарағандықтан, белгілі бір авторы жоқ. Мұндайда автор туралы ақпарат берілетін кесте бос қалдырылады немесе авторы белгісіз деген сияқты белгіленім қоюға болады.

Авторға қатысты кейде қосымша тармақтар енгізуге тура келеді. Мәселен, ертегілер ауызша тарағанмен, яғни авторы болмағанмен, ол ертегілерді жинақтап құрастырушы автор болады. Мұндайда метабелгіленімге «құрастырушы» деген ұяшық енгізуге болады. Сонымен қатар авторға қатысты ақпарат мынадай жағдайда өзгеріске түседі. Бұл корпуста алынған мәтін аударма болған жағдайда кездеседі. Аударылған мәтінде түпнұсқадағы автормен қоса, оны аударған аудармашы аты туралы да ақпарат беру қажет.

Мәтін авторына қатысты тағы бір мәселе газет журналдарда берілген авторы жоқ хроникаларды беруде де туындайды. Мұндайда кейде авторы ретінде газет журнал редакторын алуға болады, яғни газет журналдағы мәтін авторы болмаған

жағдайда, газет редакторының аты және авторға қатысты мәліметтер (жынысы, жасы) көрсетіледі.

Метабелгіленімдер ұяшықтарында бір ғана авторға қатысты ақпаратты енгізуде әртүрлі стильдерге қатысты түрлі мәселе туындайды.

Ал кейбір мәтіндерде авторды алу немесе аудармашы, құрастырушыны алу мәселесін шешіп алу қажет. Кейбір аударма мәтіндерде авторды да, аудармашыны да көрсетуге болады.

Метаразметканың авторға қатысты тағы бір түрі – автордың жас ерекшелігінің де көрсетілуі. Кейбір корпустарда автордың шығарманы жазған кездегі жас шамасы көрсетілсе (Британ, Чех), кейбір корпустарда автордың туған жылы, күні туралы нақты, дәл мәліметтер беріледі немесе шамамен көрсетіледі (Орыс тілінің ұлттық корпусы). Яғни автордың туған жылы, күні туралы нақты, дәл мәліметтер санмен беріледі. Ал автордың жасын анықтау қиын болған жағдайда «белгісіз» екендігі туралы белгі қойылады. Ал ұжымдық, жалпылама, белгісіз авторлар болған жағдайда жас ерекшелігі берілмейді немесе ұжымдық авторлар болған жағдайда «әртүрлі» деген белгіленім қоюға болады.

Ал кейде күнделік, жеке хаттар сияқты жеке басқа тән мәтіндер авторлары белгілі болғанмен, олардың аты-жөндері берілмей, шартты атпен беріліп, бірақ жынысы мен жасы көрсетіле береді. Автордың жас ерекшелігін көрсетуде оның жасын нақты көрсетпей, туған күні, айы, жылын жазуға да болады. Мысалы: 18.09.1973.

Метабелгіленімдерде кейде авторлардың жынысына қатысты да ақпарат беріледі. Автордың әйел адам екендігі немесе ер адам екендігі немесе жынысы анық көрсетілмеуі де мүмкін. Әдетте автордың жынысы мәтін авторы біреу болған жағдайда көрсетіледі, ал ұжымдық мәтіндерде автордың жынысы көрсетілмейді. Автордың жынысы анық емес болған жағдайда, «белгісіз» деген белгіленім қойылады. Г.Қапан деген сияқты фамилия болғанда ер не әйел екенін белгілеу мүмкін емес, мұндайда белгісіз деген белгі қойылады не ұяшық бос қалдырылады.

«Жынысқа» қатысты ұяшықты толтыруда мәтін авторының, аудармашының, редактордың, құрастырушының қайсысының жынысын көрсетеміз деген мәселе туындайды.

Метабелгіленім бағдарламасында мұндай белгіленімдерді жазып отыру қиындыққа түспес үшін дайын форматтары тізімделеді. Белгілеуші солардың бірін таңдайды. *2-сурет.*

2-сурет. Жынысқа қатысты ұяшық

Башқұрт тілінің зерттеушісі З.А.Сиразитдинов автордың, информанттың ұлтында көрсеткен [1, 32 б.]. Ал орыс тілінің ұлттық корпусында ұлтқа қатысты белгіленім берілмейді.

Корпусқа енгізілген **мәтіннің атауы** да – негізгі метабелгіленімдердің бірі. Корпусқа енгізілген мәтіндердің атауының, яғни тақырыптарының бәрі болмауы мүмкін. Егер мәтінде тақырыптар атауы берілсе, олар метабелгіленімдер жүйесіне салынады, ал тақырыптары берілмеген мәтіндердің атаулары көрсетілмейді. Бұлар әдетте газеттер мен журналдардағы бір рубрика ішінде берілетін қысқа мәтіндер, демек, корпусқа салынған мәтіндердің барлығы да табиғи тіл қолданысын сипаттайтындықтан, тақырыбы жоқ болса да алына береді, бірақ метабелгіленімдер жүйесінде көрсетілмейді немесе мақала атауы жоқ жай хроника ғана болған жағдайда «жоқ» деген белгіленім қойылады. Телеарна, радиодан алынған (ауызша не жазбаша) мәтін болса, телебағдарлама аты жазылады. Мәтін атауы дегенде басын ашып алатын мәселе кітап, жинақ мәтіндеріне қатысты да туындайды. Кітап, жинақ ішіндегі тақырыптар мәтін атауы ретінде беріле ме, әлде кітаптың, жинақтың аты мәтін атауы ретінде беріле ме? Метабелгіленімдер қоюда мәтін атауы ретінде кітап, жинақ ішіндегі тақырыпшалар алынады. Ал кітаптың, жинақтың сыртқы бетіндегі атауы метабелгіленімдер ішіндегі дереккөз (источник) деген ұяшықта беріледі. Бұл әртүрлі стиль мәтіндерінің бәріне ортақ ұстаным. Мәтін оқулық ішінен алынған тақырыптан алынса, тақырып атауы жазылады. Ал оқулық атауы дереккөзде көрсетіледі. Ғылыми мәтіндер мақала түрінде болса, мақала аты жазылады.

Мәтін туралы метабелгіленімдердің бірі – мәтіннің жазылу уақыты. Әдетте мұндай белгіленімдер автордың шығарманы жазу барысында мәтіннің соңында қалдырған мәліметтерінен алынады. Көбінесе мәтіннің жазылу уақыты библиографиялық, өмірбаяндық зерттеулерден анықталады.

Мерзімі (жазылған уақыты): 26.01.2016 жыл

Ал мәтіннің жазылу уақыты туралы нақты ақпарат болмаған жағдайда оның мерзімі 5-10 жылы аралағында шамамен алынады.

Мерзімі (жазылған уақыты): шамамен 1998-2000 жылдар

Кейде мәтіндердің жазылу уақыты туралы нақты мәлімет болмаған жағдайда корпусқа салынған мерзімі алынады. Мәтіннің корпусқа салынған мерзімі жазу кей жағдайда метабелгіленімдер қатарында арнайы жеке ұяшықта беріледі. Корпусқа енгізілу уақыты корпусстың жасалу уақытымен бірдей болып келеді. Қазақ тілінің ұлттық корпусы қазіргі кездері ғана жасалып жатқандықтан, соңғы жылдар жазылады. Мысалы: 20.07.2016.

Мерзімге қатысты мәтіннің жазылған уақытынан басқа жарық көрген уақытын да метабелгіленімдердің арнайы ұяшығында беруге болады. Орыс тілі корпусында «Дата публикации» деген атаумен арнайы ұяшық берілген. Кейбір мәтіндер (шығарма, монография, оқулық т.б.) жазылған уақытында жарық көрсе, кейбірі кейін өңделіп қайта басылады. Бұл жерде кітаптың жарыққа шыққан, яғни қайта басылып шыққан уақыты көрсетіледі.

Мерзімі (жазылған уақыты): 1963 жыл

Жарық көрген уақыты: 1991 жыл

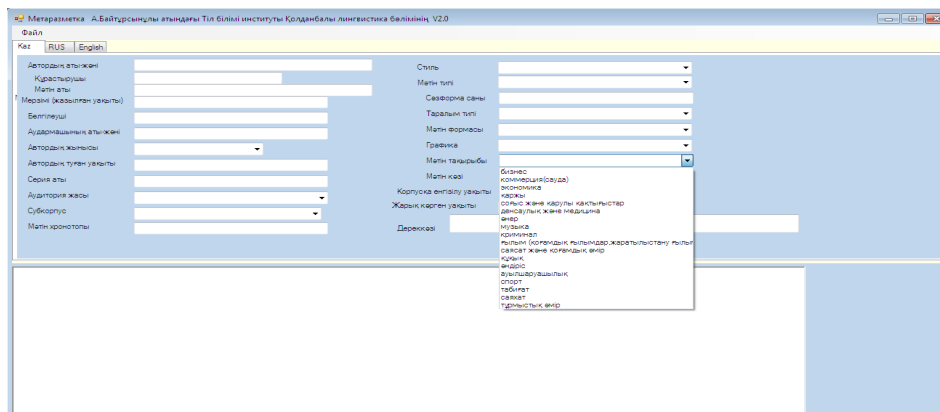
Метабелгіленімдердің бірі – корпусқа енгізілген мәтіндердің әрбіріндегі **сөзқолданыс саны** туралы ақпарат. Корпусқа мәтін енгізуде стильдер арасалмағы негізінен теңгерімді болғанмен, кейбір жанрларға қатысты мәтіндер көлемі әртүрлі

болып келеді. Мысалы хабарландырулар, құттықтаулар, жаңалықтар т.б. өте қысқа, олардағы сөзқолданыс саны да он шақты сөзден тұруы мүмкін. Сондықтан корпуста енгізілген метабелгіленімдердегі мәтіндердегі сөзқолданыс саны оннан он мыңдаған сөзқолданысқа жетеді. Сөзқолданыс саны өте үлкен болып келетіндері – көбінесе корпуста тұтастай енгізілген романдар немесе монографиялар сияқты көлемді еңбектер. Бірақ кейде мұндай шығармалар мен монографиялардың бәрі алынбай, белгілі бір тарауы ғана алынуы да кездеседі. Мәтіндердегі сөзқолданыс саны оларға берілген метабелгіленімдер жүйесінде көрсетіледі. Жеке файлда тұрған әрбір мәтінді ашқанда компьютер экранының астыңғы жағында сол мәтіндегі сөз саны шығып тұрады, осы санды метабелгіленімге енгізу керек. Сөзқолданыс санын мәтінді енгізу барысында арнайы компьютерлік бағдарламалар арқылы анықтайды. Кейбір корпустарда мәтіндердегі сөйлемдер саны туралы да ақпараттар берілген.

Корпустарда сөзқолданыс терминінің орнына сөзформа деп қолдану да кездеседі.

Метабелгіленімдердің енді бір түрі мәтіннің **қолданылу саласы** болып табылады, ол мәтіннің ең жалпы типологиялық сипаттамасы. Мәселен, Орыс тілінің ұлттық корпусында 8 функционалды қолданыс саласы көрсетілген. Олар: *оқу-ғылыми, өндірістік-техникалық, ресми-іскери, публицистика, жарнама, діни, әдеби, тұрмыстық*.

Мәтіндерді белгілі бір **тақырыптық топтарға** бөліп беру де метамәтіндік белгіленімдердің біріне жатады. Мысалы, *қоғамдық ғылымдар, физика, биология, саяхат, спорт, табиғат, өнер, саясат* т.б. Алайда бұлай тақырыптық топтарға бөлу кейде шартты болып келеді. Өйткені кейбір мәтіндер бірнеше тақырып аясында, бірнеше салаға қатысты қарастырыла береді. Сондықтан белгілі бір мәтіннің тақырыптық топқа қатысын көрсеткенде, олар бір салаға ғана емес, бірнеше салаға ортақ болып та келеді. Әлемдік корпустарда (Браун корпусы, Орыс тілінің ұлттық корпусы т.б.) көркем әдебиеттерде көбінесе тақырыптық топ көрсетілмейді. Төмендегі **3-суретте** тақырыптар әртүрлі. Белгілеуші корпуста енгізіліп отырған мәтіннің тақырыбын осының ішінен таңдап алады.

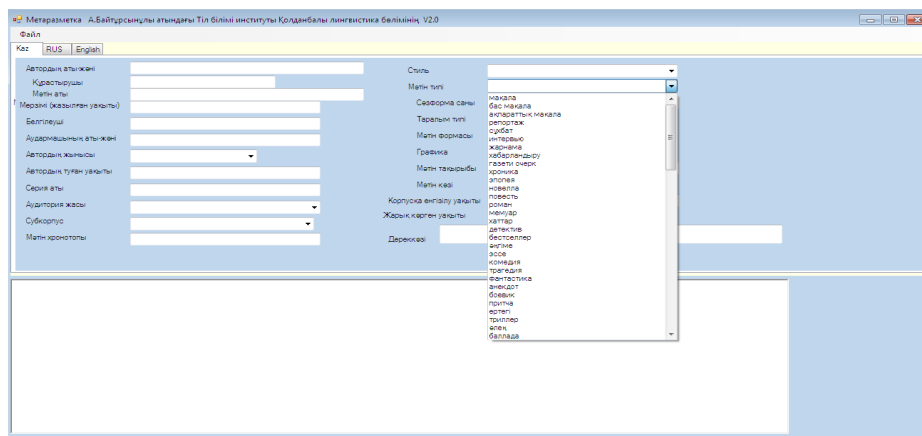

3-сурет. Мәтін тақырыбы ұяшығы

Метабелгіленімдердің енді бірі – **хронотоп**. Кейбір мәтіндерді тақырыптық топтар бойынша бөлу қиындық тудыратындықтан, кейбір корпустарда мәтіннің жазылған уақыты мен жазылған жерін көрсету де қажет болған, яғни мәтіннің жазылған жері

мен белгілі бір кезеңге қатысы көрсетіледі. Мысалы, Алматы, 1998 жыл немесе Ресей, 1945-50 жж. немесе Қазақстан, Кеңес өкіметі жылдары т.б. Кейбір мәтіндерде мәтіндегі оқиғаның мерзімін, яғни хронотопын анықтау мүмкін болмайды. Оқиғағаға құрылмаған мәтіндер де болуы мүмкін. Мұндайда метабелгіленімдер тармақтарындағы хронотоп ұяшығына «бейтарап» деген белгі қоюға болады немесе мәтінде (көркем шығармада) суреттелген оқиғаның мерзімі мен орнын анықтау мүмкін болмаған жағдайда, «белгісіз» деген белгіленім қойылады.

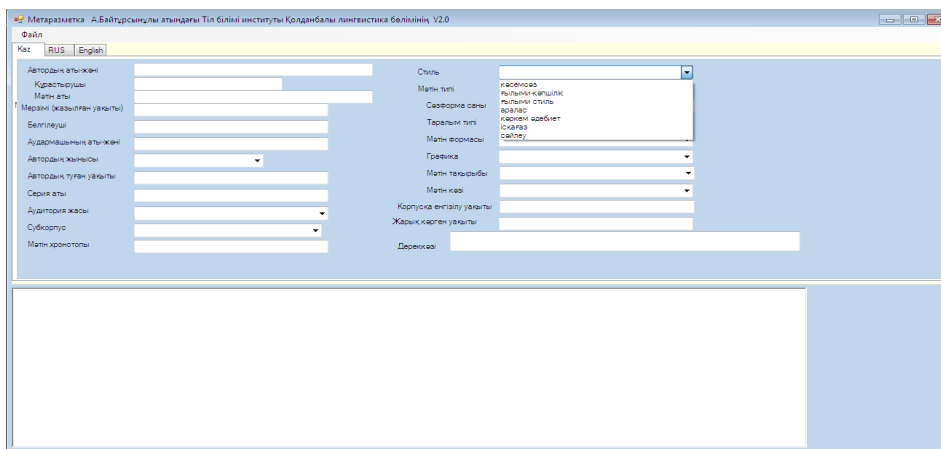
Келесі бір метабелгіленімдердің бір түрі – **мәтін типі**. Мұнда мәтіннің белгілі бір жанрға қатысы көрсетіледі. Мысалы: ғылыми стильдегі мәтін болса, мынадай типтері көрсетіледі: *мақала, монография, оқулық, реферат, оқу құралы, тезис, аңдатпа, түйіндеме, баяндама, пікір* т.б. Публицистикалық стиль бойынша публицистикалық мәтіннің белгілі бір жанрға (типке) қатысы көрсетіледі. *күнделік, репортаж, интервью, мақала, бас мақала, ақпараттық мақала, сұхбат, жарнама, хабарландыру, газети очерк, хроника* т.б. Ресми стиль мәтіндері болса, типтері көрсетіледі: *өтініш, арыз, сенімхат, қолхат, түсініктеме, мәлімдеме, анықтама, мінездеме, шақырухат, хабарландыру, жарнама, қатынасқағаз, акт* т.б. Ауызша жазылып алған мәтіндер немесе ауызша дискурстан алынып, қағазға түсірілген әртүрлі стильдегі мәтіндер бейтарап стиль ретінде танылады да, типтері былай беріледі: *жаңалықтар, сұхбат, әңгіме, комментарий, репортаж, реплика* т.б. Көркем әдебиет стилінде көркем мәтіннің белгілі бір типке қатысы көрсетіледі. Олар: *эпопея, новелла, повесть, роман* т.б. Көркем мәтін поэзия жанры болса, оның да типтері көрсетіледі. Олар: *өлең, баллада, поэма, арнау, жыр, айтыс, терме, ән, қара өлең* т.б. Төменде мәтін типінің ұяшығы берілген. **4-сурет**. Белгілеуші осы ұяшықтан енгізіліп отырған мәтіннің типіне қарай қажетті белгіленімді таңдайды.

4-сурет. Мәтін типі ұяшығы

Жанр деген термин әдебиет саласында да өзіндік мәнге ие болғандықтан, онымен шағастырмас үшін корпус құрастыруда кейде оны «мәтін типі» деген терминмен де қолданады. Мәтін *стилін* көрсету арқылы мәтіннің тілдік формасы, әсіресе мәтіннің лексикалық құрамы анықталады. Олар: әдеби, әдеби емес стиль, бейтарап стиль, ресми стиль, арнайы (ғылыми) стиль т.б. Көркем прозада мынадай стильдер: бейтарап,

аймақтық, қарапайым, жеке-авторлық стильдерді беруге болады. Алайда мәтіндерге осылайша стилистикалық сипаттама жасау корпусарда көбінесе берілмейді. Оның орнына мәтін типі мен жанрына көбірек көңіл бөлінеді. Стильдерді метабелгіленім программасына енгізуде де белгілеуші осы төменде берілген **5-суреттегі** ұяшықтан стильдердің бірін таңдайды.

5-сурет. Стильдер ұяшығы

Метабелгіленімдердің келесі түрі – **аудиторияның жасын көрсету**. Мәтіннің кімге арналғанын білу мәтіннің мазмұны мен онда қолданылатын тілдік құралдарды да айқындайды. Мәтіндерге мұндай жас ерекшелігіне қарай белгіленім қою балалар әдебиетін, белгілі бір жас кезеңдеріне арналған оқулықтарды табуға мүмкіндік береді. Балалар әдебиеті әдетте 1-10 жас, жасөспірімдік кезең 11-17, жастар әдебиеті 18-34 жас аралығы болып келеді. Немесе тек үлкен адамдарға арналғанын көрсететін белгіленім қойылады. Кейде мәтіндер жас ерекшелігіне қатысты көрсетілмейді, яғни аудиториясы бейтарап болып келеді. Әсіресе ересектерге арналған мәтіндерге белгіленім қойылмайды, аудиториясы бейтарап болып келеді. Мұндайда «бейтарап» деген белгіленім қойылады. Аудитория жасына қатысты белгіленім қоюда да параметрлерді алдын ала ойластырып алу қажет. Төменде метабелгіленім енгізудің жартылай автоматты бағдарламасының аудиторияның жасына қатысты параметрлер ұяшығы көрсетілген. **6-сурет**.

Метабелгіленімдердің келесі түрі – мәтіннің кімге, бұл жерде **аудиторияның білім дәрежесіне** қарайғы ерекшелігін көрсету. Бұл жерде мәтін аудиториясының жалпы білімі немесе арнайы білімі, сондай-ақ жоғары білімі немесе білімінің төмендігі сияқты сипаттары негізге алынады. Себебі арнайы кәсіби салада жазылған мәтіндердің өзіне тән терминологиясы болады. Ешқандай кәсіби білімсіз жалпыға ортақ мәтіндер де болады. Сондықтан аудиторияның білім дәрежесі ескеріліп, пайдаланушы ортаны көрсететін метабелгіленімдер қоюға болады. *а) жоғары білімді ортаға арналған, ә) кәсіби білімді қажет ететін, б) кәсіби білімі жоқ, жоғары білімі жоқ ортаға арналған, в) бейтарап орта мәтіндері*. Алайда корпусардың көпшілігінде аудиторияның білім дәрежесі көрсетіле бермейді. Ол бір жағы аудиторияның білім дәрежесін анықтаудың кейде қиындық тудыруына байланысты.

6-сурет. Аудиторияның жасына қатысты ұяшығы

Метабелгіленімдердің келесі түрі – **мәтіндерді пайдаланушы ортаның саны, көлемі**. Кейбір мәтіндер жалпы көпшілікке арналып, яғни мыңдаған, миллиондаған адамға арналса, отыз шақты адамнан тұратын топқа немесе бір ғана адамға арналған болуы да мүмкін. Жалпы көпшілікке арналған мәтіндер көбінесе баспа беттеріне шыққан мәтіндер, электронды қарым-қатынасқа арналған мәтіндер болса, топқа арналған мәтіндер оқу лекциялары, кеңсе құжаттары т.б., ал жеке аудиторияға арналған мәтіндер көбінесе жеке хаттар болып келеді.

Метабелгіленімдердің келесі түрі – мәтін алынған *дереккөздер* болып табылады. Мәтін жинаудың түрлі әдіс-тәсілдері бар. Электронды кітапханалардан, интернетке салынған сайттардан, газет-журналдар, кітаптар шығарылатын баспалардан, жеке адамдардан алуға болады немесе қолдап сканир жасалады немесе қолдан теріледі. Жарық көрмеген мәтіндер қолжазба ретінде көрсетіледі. Интернеттен алынған мәтіндерде сайт аты беріледі. Жарық көрген газет-журналдардың шыққан уақыты алынады.

Метабелгіленім параметрлерінің ішіндегі ең көлемді ақпарат берілетіні де дереккөз ұяшығы болып табылады. Онда кітап, жинақ аты, жылы, баспасы, жарық көрген жері т.б сияқты толық ақпарат беріледі. Мәселен, көркем шығарма мәтіні болса, дереккөзі ретінде ол туралы толық ақпарат (жинақ (кітап) аты, жері, баспа, жылы) жазылады.

Дереккөзі: Әуезов М. Абай жолы. 2 том. – Алматы, Ғылым, 1947.

Мәтін монография (ғылыми, іскери т.б.) ішінен алынған болса, монография туралы толық ақпарат (жері, баспа, жылы) беріледі.

Дереккөзі: Жаңабекова А. Функционалды грамматиканың метатілі. – Алматы, Дайк-пресс, 2012. – 150 бет.

Мәтіндер жарық көрген **баспа атын да көрсету** – метабелгіленімнің бір түрі. Бұл әсіресе кітаптарға (монография, оқулық, оқу құралы, шығарма т.б.) арналған. Баспа атына қатысты мәлімет кейбір корпустарда арнайы жеке ұяшықта берілмейді, дереккөздерінде басқа да ақпараттармен бірге көрсетіледі.

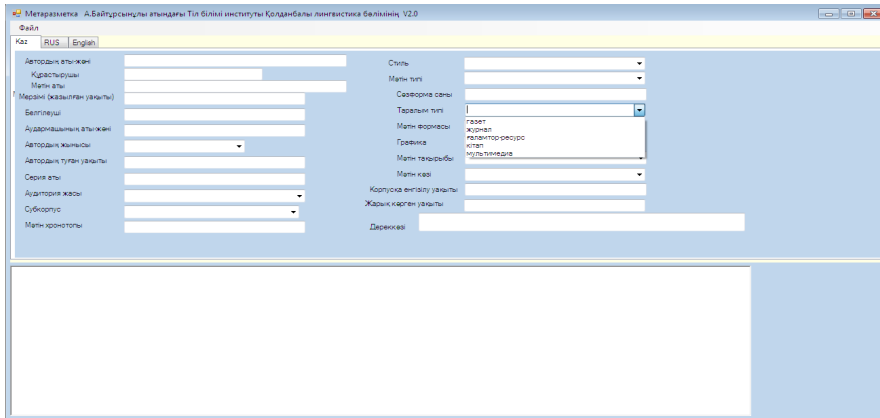
Корпусқа енгізілген мәтіннің корпусқа енгізуге дейін қандай формада (электронды, кітап, газет-журнал, іскери құжат т.б.) болғанын көрсету де қажет. Мұны **тара-**

лым типі деп атайды. Мәтін газет-журналдан алынған болса, таралымы типі газет не журнал болады.

Таралым типі: газет/журнал

Мәтін интернет-басылым, блок, сайттардан алынған болса, таралымы типі интернет-ресурс болады.

Таралым типі: ғаламтор-ресурс. Төменде **7-суретте** таралым типінің түрлері ұяшықта көрсетілген.

7-сурет. Таралым типінің ұяшығы

Таралым типіне ұқсас метабелгіленімнің бірі – **мәтін көзі**. Корпусқа жинақталатын мәтіндер әртүрлі жолмен жинақталады. Мәтін (көркем шығарма, өлең, газет, журнал т.б.) интернеттен алынған болса, дереккөзі ретінде «интернет» (ғаламтор) деген белгіленім қойылады.

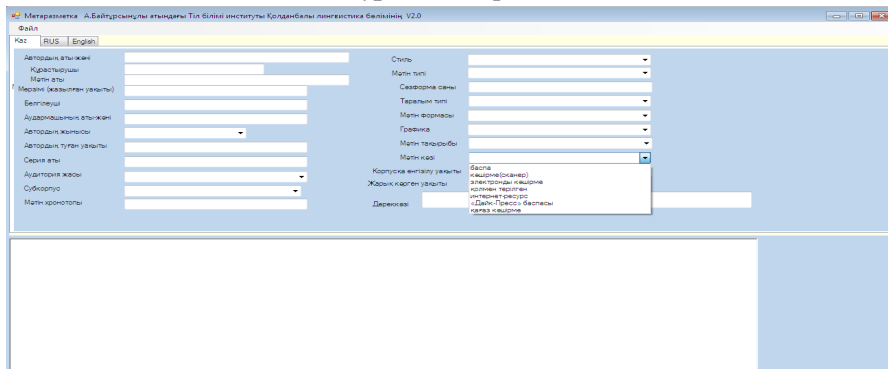
Мәтін көзі: ғаламтор-ресурс

Мәтін (көркем шығарма, өлең, газет, журнал т.б.) баспадан алынған болса, дереккөзі ретінде «баспа аты» көрсетіледі.

Мәтін көзі: «Дайк пресс» баспасы

Баспадан алынған, бірақ баспа атын анықтау қиындық тудырған жағдайда «баспа» деген белгіленім қойылады.

Мәтін көзі: баспа. Төменде **8-суретте** берілген.

8-сурет. Мәтін көзі ұяшығы

Корпусқа енгізілетін мәтіндер әртүрлі пішінде (ауызша, жазбаша) болуы мүмкін. Мұны **мәтін формасы** деп атайды. Газет-журналдар, көркем шығарма, монография, оқулық т.б. мәтіндері жазбаша мәтіндер болғандықтан, «жазбаша» деген белгіленім қойылады.

Мәтін формасы: жазбаша

Видео/аудиожазбалар болған жағдайда «ауызша» деген белгіленім қойылады. Мәтін формасы: ауызша. Мәтін формасы ұяшығы **9-суретте**.

9-сурет. Мәтін формасы ұяшығы

Мәтінді сипаттауда тағы бір берілетін ақпарат оның қандай **қаріптермен** жазылғандығы туралы ақпарат. Қазақ тіліндегі мәтіндер төте, латын, кирил әріптерімен жазылғандықтан, алынған мәтіннің графикасын көрсетіп отыру да қажеттік туғызады. Алайда қазіргі мәтіндер негізінен кирил қарпімен жазылған. Корпусқа негізінен осы кирил қарпімен алынған мәтіндер алынады. Ал тарихи корпустар үшін төте, латын қаріптерімен жазылған мәтіндерді де алу қажет. Төменде **10-суретте** мәтіннің графикасына қатысты ұяшық көрсетілген.

10-сурет. Мәтін графикасы ұяшығы

Корпустарды іштей стиль бойынша, формасы бойынша т.б. критерийлер бойынша шағын корпустарға бөлуге болады. Осыған орай метабелгіленімдер ұяшығында алынған мәтіннің негізінен қандай корпусқа жататыны жайлы ақпарат беріледі. Мұндай шағын корпустарды орыс тілінде «подкорпус» терминімен атайды. Қазақ тілінде **субкорпус** ретінде көрсетуге болады. Олар: газет мәтіндері

субкорпусы, ауызша субкорпус, мультимедиялық субкорпус, көркем мәтіндер субкорпусы, поэтикалық мәтіндер субкорпусы, ресми мәтіндер субкорпусы, т.б. Орыс тілінде осы шағын корпусстардың жиынтығын «негізгі корпус» деп атайды. Ал осы субкорпусстардың барлық жиынтығын «Ұлттық корпус» деп атайды.

Публицистикалық стиль корпусына жазбаша және ауызша формадағы газет-журнал және радио/теледидар мәтіндері кіреді. Газет-журналдан алынған мәтін болса, газет мәтіндері корпусына жататындығы көрсетіледі.

Субкорпус: газет мәтіндері

Радио/теледидардан алынған аудиожазбалар болса, ауызша корпусқа жататындығы көрсетіледі.

Субкорпус: ауызша

Теледидардан алынған видеожазбалар болса, мультимедиялық корпусқа жататындығы көрсетіледі;

Субкорпус: мультимедиялық

Көркемсөз стилінде жазылған мәтіндер дегенге көбінесе проза/драма жанры енеді;

Субкорпус: көркем мәтіндер

Поэзия жанры «Корпус поэтических текстов» деген атаумен жеке субкорпус болады.

Субкорпус: поэтикалық мәтіндер

Оқулықтардан алынған мәтіндер болса, оқыту корпусы ретінде жазуға болады.

Субкорпус: оқыту

Ғылыми стильде жазылған мәтіндерді субкорпус ретінде шығаруға болады.

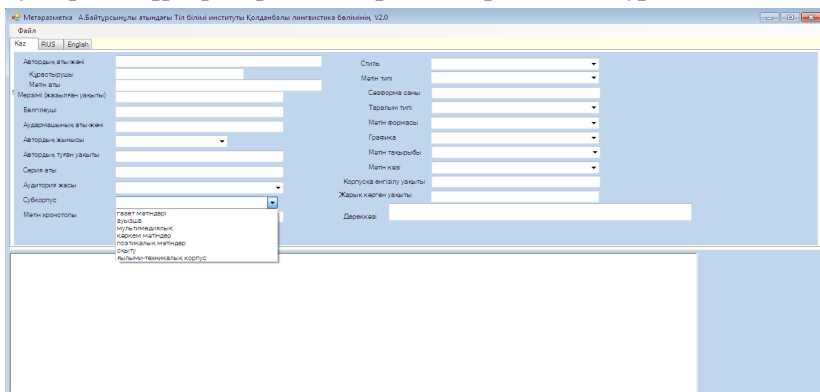
Субкорпус: ғылыми-техникалық корпус

Ісқағаздар, ресми стиль мәтіндері «ресми мәтіндер субкорпусы» ретінде дербес корпус бола алады.

Субкорпус: ресми мәтіндер

Негізгі корпуста жоғарыда аталған субкорпусстардың барлығы қамтылады. Негізгі корпусқа қатысты белгіленім жеке субкорпусстар жасалып біткеннен кейін, яғни негізгі корпусқа біріктірілгеннен кейін қойылады.

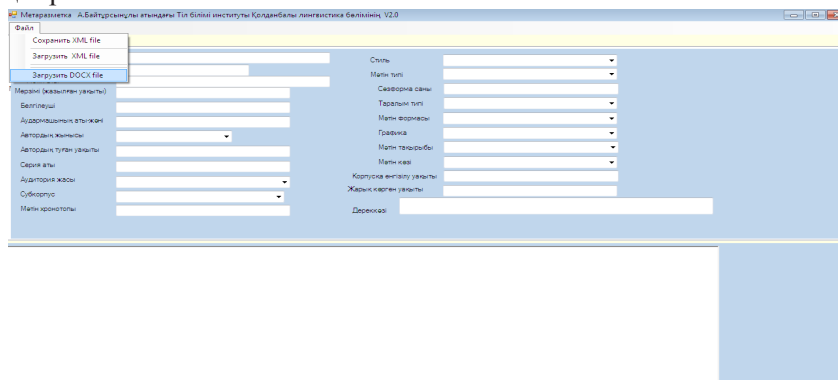
Субкорпус: негізгі корпус. Төменде метабелгіленім енгізу бағдарламасынан субкорпусстардың түрлері көрсетілген ұяшық берілген. **II - сурет.**

II-сурет. Субкорпус ұяшығы

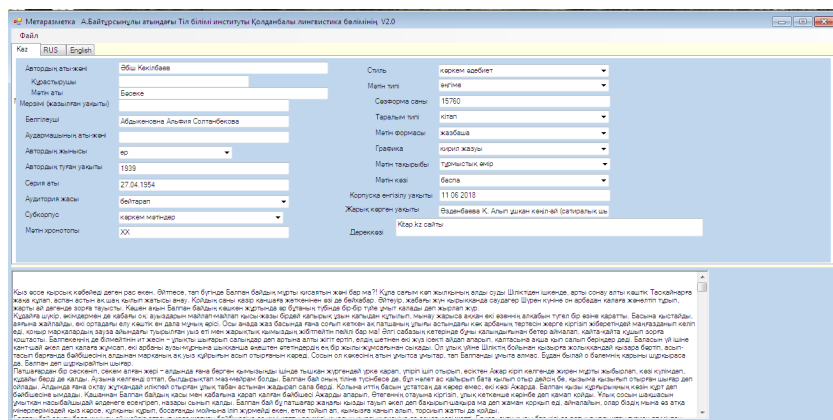
Орыс тілінің ұлттық корпусында метабелгіленім енгізуші адамның аты да ұяшықта (разметчик) берілген. Қазақ тілінің ұлттық корпусын жасауда да **белгілеуші** адам туралы ақпарат беруге болады.

Жоғарыда аталған метабелгіленім түрлері бойынша корпуста енгізілетін мәтіндерге белгілеуші (разметчик) метабелгіленімдерді осы жартылай автоматты метабелгіленім қою бағдарламасы арқылы енгізеді. Бұл үшін алдымен электронды мәтіндердегі әр шығарманы жеке файлға сақтап, оларды авторы бойынша жеке папкаға жинаймыз, яғни Word файлдарды бір папкаға, ал XML файлдарды жеке папкаға сақтаймыз. Мәтіннің авторы, жазылған уақыты, алынған дереккөзі, стилі т.б. 23 параметр бойынша мәліметтер метабелгіленім бағдарламасына толтырылады. Сосын «Загрузить DOCX file» деген нұсқаулық арқылы электронды мәтінді жүктеп, «Сохранить XML file» нұсқаулығы арқылы метабелгіленімді сақтаймыз. **12-суретте** метабелгіленімдер мен мәтіндерді программаға (корпуска) жүктеу жолы көрсетілген ұяшық берілген.

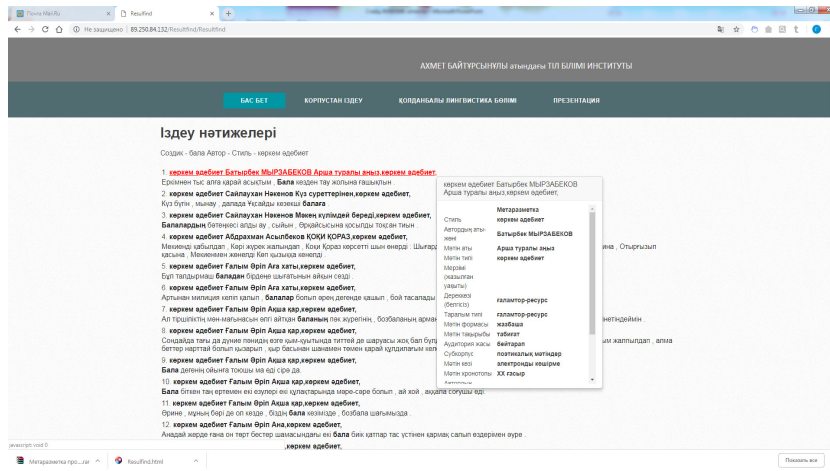
12-сурет. Метабелгіленімдер мен мәтіндерді программаға (корпуска) жүктеу жолы

Төмендегі **13-суретте** 23 параметр бойынша метабелгіленім толық енгізілген және сол мәтін бірге тіркеліп сақталған ұяшық берілген. Осы процесс орындалғаннан кейін метабелгіленім қойылған мәтіндер корпуста еніп отырады.

13-сурет. Метабелгіленім толық енгізілген және сол мәтін бірге тіркеліп сақталған ұяшық

Қазіргі кезде осы 23 параметрмен Қолданбалы лингвистика бөлімінде мәтіндер корпусы (14-сурет) жұмыс жасайды.

14-сурет. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің мәтіндер корпусындағы метабелгіленім терезесі

Сонымен, корпус жасауда метабелгіленімдерді енгізу қажеттігі дау тудырмайды. Олар корпусы пайдаланушыға, әсіресе тілші-зерттеушілерге кез келген қажетті ақпаратын тез әрі оңай тауып алуға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Сиразитдинов З.А., Бускунбаева Л.А., Ишмухаметова А.Ш., Ибрагимова А.Д. Информационные системы и базы данных башкирского языка. – Уфа: Книжная палата РБ, 2013. – 116 с.

МРНТИ16.21.39

А.Мурсал

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және «Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының бірлескен білім беру бағдарламаларының 2 курс магистранты,
Алматы қаласы, Қазақстан

- А САЛ АНАЛИТИКАЛЫҚ ФОРМАНТЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ МАҒЫНАЛАРЫ

Аннотация: Етістік сөзжасамның жеке сала болып қалыптасып зерттелгенге дейін басқа сөз таптары сияқты морфологияның құрамында ғана сөз етілді. Күрделі сөздің мағынасы оның құрамындағы лексикалық мағыналы сыңарлардың мағынасынан туындайды. Күрделі етістікке ұқсас тілдік құбылысқа сөз тіркесі және етістіктің аналитикалық формасы да жатады.

Мақалада қазақ тіліндегі -а сал аналитикалық формантының функционалды мағыналары қарастырылады.

Тірек сөздер: аналитикалық формант, функционалды мағына, көмекші етістік, күрделі етістік

А. Мурсал

магистрант 2 курса совместных образовательных программ научно-исследовательских институтов на базе Казахского национального университета им. Аль-Фараби и комплекса «Ғылым ордасы», Алматы, Казахстан

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ЗНАЧЕНИЯ АНАЛИТИЧЕСКОГО ФОРМАНТА -А САЛ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. До того, как глагол был образован и изучен как отдельная ветвь словообразования, он, как и другие части речи, упоминался только в морфологии. Смысл сложного слова вытекает из значения его лексических синонимов в его составе. К языковому явлению, аналогичному сложному глаголу, относятся также словосочетание и аналитическая форма глагола.

В статье рассматриваются функциональные значения аналитического форманта -а сал в казахском языке.

Ключевые слова: аналитический формант, функциональное значение, вспомогательный глагол, сложные глаголы

A. Mursal

2nd year undergraduate student of joint educational programs of research institutes on the basis of the Al-Farabi Kazakh National University and the «Gylym Ordasy» complex, Almaty, Kazakhstan

THE FUNCTIONAL VALUES OF THE ANALYTICAL FORMANT -A SAL IN THE KAZAKH LANGUAGE

Annotation. Before the verb was formed as a separate branch of the verb, the word was pronounced only as part of the morphology, like other parts of the word. The meaning of a complex word follows from the meaning of the lexical meaning in its composition. A linguistic phenomenon analogous to a complex verb also includes a phrase and an analytical form of the verb.

The article considers the functional values of the analytical formant -a sal in the Kazakh language.

Keywords: analytical formant, functional meaning, auxiliary verb, compound verbs

- a sal аналитикалық форманты құрамындағы sal етістігі көмекші етістік қызметінде жиі қолданылады. Негізгі етістікке тіркескенде, оған әртүрлі грамматикалық мағына үстейді. Мысалы, «*Студент жолдағы кітапханаға кіре салды*» деген сөйлемде кіру қимылы негізгі мағынаны білдірсе, sal етістігі сол қимылдың арнайы емес, жолшыбай орындалғанын, яғни қимылдың қалай жүзеге асқанын, қимылдың өту сипатын білдіреді.

-а sal аналитикалық форманты көмекшілік қызмет атқарып, негізгі етістікке тіркескенде сөйлемде негізгі етістікпен бірігіп, біртұтас не істеді? қайтті? деген сұрақтарға жауап беріп, бір ғана сөйлем мүшесінің, әдетте, баяндауыш қызметін атқарады. Мысалы: «*Студент жолдағы кітапханаға кіре салды*». *Студент не істеді? – Студент кіре салды.*

-а sal форманты жиі қолданылады, мысалдар да көп кездеседі және функционалды мағыналары да, яғни негізі етістікке тіркесіп, грамматикалық мағыналар тудыру мүмкіндігі де үлкен.

1) Қалтада, қапта, шелекте тұрған бірталай затты аударып тастады деген мағынаны білдіреді. Мысалы: *Қолдарына табақша көтерген жігіттер бұлардың әрқайсысының қасына бір-бірден кеп тұра қалды да, бастарына алтын-күмісі аралас бір уыс теңгені саудыратып төге салды (Әбіш екілбаев, Мұнара). Қолын жуып, нан илейтін тұзды су құяйын деп қалбырдағы судың қалғанын шылапшынаға төге салып еді (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

2) Аса мән бермей, арнайы ықтияттап қойылмаған, жай ғана бейберекет орындалған әрекетті білдіреді. Мысалы: *Бір бұрышқа сүйей салған шаңырақтай қос даңғалақ арба да бәз-баяғы орнында тырп етпей тұр (Әбіш Кекілбаев, Мұнара). Мұнараның ернеуіне тастай салған балишық-балишық май қалақ құлап кетпей шаққа тұр (Әбіш Кекілбаев, Мұнара). Ең соңында жұрт бұжыр-бұжыр қара тас-тардан қалай болса солай қалай салған тас қабырғаға тірелді (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

3) Сөздің барысына бармай сөйледі, айтты деген мағынаны білдіреді. Мысалы: *Жаппар бас шебердің бейтарап жүзіне аңтарыла қарап біраз тұрды да, бас уәзірдің әзінен жауап тосып отырғаны ойына түсіп, асыға-үсіге: Ұқтым, – дей салды (Әбіш Кекілбаев, Мұнара). Мына заман аузына не келсе соны соға салатын Күдері сымпылдақтардың қай сөзін де расқа шығарып жатыр (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

4) Бірден, тез орындалған әрекетті білдіреді. Мысалы: *Барған бойларында табақты есік алдында күтіп тұрған даяшы еркектерге ұстата салып қазан басына қайта тартады (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

5) Қимылдың уақытқа қатысты артынша іле-шала орындалғанын білдіреді. Мысалы: *Күнде төсектерінен тұра сап, жаңа мұнарға бір қарап алып, дастарқанға отыратын Байтақ шаһардың тұрғындары баяғы сол бітелмеген кетікті көреді (Әбіш Кекілбаев, Мұнара). Өз жауабына ханымның шамданып қалғанын іші сезіп келген кәрі уәзір есіктен құлдық ұрып аттап, кіре сала тапсырмасының бәрі де орындалатын болғанын, бұл сұраған қымбат тері, асыл мата, иіс май мен әтірлерді жіберуге тиісті уалаяттарға хат жазылғанын, арнайы адамдар жі-берілетінін баяндады (Әбіш Кекілбаев, Мұнара). Ертеңіне тұра сала бас уәзірге хабаршы жіберді (Әбіш Кекілбаев, Мұнара). Атынан түсе сала Шайзаданы шақыртты (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

Мұнда -а сал форманты бар етістікті тұра салысымен, кіре салысымен деп ауыстыруға болады.

6) Бітіріп тастау, орын-орнына қоя қою, шешіп тастау сияқты мағыналарды білдіреді. Мысалы: *Мынандай түбі иіші шаруаны алдымен ел аңғарын біліп алмай тұрып, жайғастыра салуға артынан тағы қандай қаңқудың өре түрегелетінін біле алмай дал болады (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

7) Атойға басу мағынасын білдіреді. Мысалы: *Жан даусы шығып: «Хақ тағала, қай қызметіңе де әзірмін» – деп айқай салып келеді (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

8) Жеңіл-желпі, мән бермей орындала салған әрекетті білдіреді. Мысалы: *Өмір бақи сол бір нәпсі құлдарының қор көкіректері оңай кесіп-піше салатын оңай атау, оңай өлшемдерден қашып бағушы еді зой (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

9) Оңай, ойланбай, қиынсынбай орындалған әрекетті білдіреді. Мысалы: *Бірақ талай тілегін оп-оңай бере салған мырза құдай тап осы жолы кессе қан шықпайтын қас сараң бола қалыпты зой (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

10) Көне қою, мойынсұну мағынасын білдіреді. Мысалы: *Арнайы жоқшы боп шықпасаң ұзын сирақ түйе хайуан жол-жөнекей жолаушының жетегіне ілесе сала ма? (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

11) Әй-шайға қарамады, бас салды деген мағынаны білдіреді. Мысалы: *Майданға биялай тоқып жіберуге түбіт иіріп отыр екен, ұршығын тастай сала қызына ұмтылды (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

12) Қалай болса солай жасалған әрекетті білдіреді. Мысалы: *Саз балишықтан домдай салған қазандықтың ауызына барып, жүресінен отырып, сәл жылынып алды (Әбіш Кекілбаев Мұнара). Өйткені, бұл «көкбұйраны» ол әнеу күні Шетпенің дүкенінен сатып алған су тиіп иіріп кеткен махоркаға пештен шыққан қидың күлін қосып жасай салғанды (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

13) Шарасыздықтан орындалған әрекетті білдіреді. Мысалы: *Қапталындағы қойшы ауылдарға бұрыла салуға құм да алыс, Шайзадаға жетіп қонғысы да келеді (Әбіш Кекілбаев, Мұнара). Әбден болдыртқан байғұс түйе бақырып шақыруға да әлі келмей, бұйдасынан жұлқысаң бір мыңқ етіп сылқ шөге салады (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

14) Әлдеқандай болмау, бәлсінбей әрекет ету мағынасын білдіреді. *Өзі келуге қолы тимесе, саған дүзген артып бір түйе тіркей салса нетеді? (Әбіш Кекілбаев, Мұнара). Ағайын емес пе. Бір бөз көйлек іле салса ата дәулетім шайқалар деп қорқа ма екен (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

15) Негізгі етістікке тіркесіп, өтірік айтты, көкіді деген мағынаны білдіреді. Мысалы: *–Бұл жүзіқара оны да ұмытып кетіп, жаңа осы арада Күлдәрі келінің байы бастық болғалы ағайынының танымайды деп сықпырта жамандап отыралы, соны мұқатам деп соға салды», – деп ант су иішті (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

16) Арнайы емес, жол-жөнекей орындалған әрекетті білдіреді. Мысалы: *Түннен қалған асты жылыта салшы (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

17) Лақтырып тастау мағынасын білдіреді. Мысалы: *Аққаймақ қолындағы қағазын төсектің үстіне тастай салды (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

18) Аяқ асты, күтпеген оқиға болды деген мағыны білдіреді. Мысалы: *Енді міне, бұған беймағұлым, бүкіл ауылға беймағұлым бір жерде хабар-ошарсыз жан тапсыра салды дегенге кісі сеніп болар емес (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

19) Негізгі етістікке тіркесіп, аяқталған әрекетті білдіреді. Мысалы: *Оған Ержанның үйінен шолақ қара аласы бір кәуік етіп қоя салды (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

20) Негізгі етістікке тіркесіп рұқсат беру мағынасын білдіреді. Мысалы: *Әскери қызмет. Жағдайың солай екен деп босата сала ма? (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

21) Негізгі етістікке тіркесіп, кірістіру, арасына қосу мағынасын білдіреді. Мысалы: *Қасындағы жігіттерге бұны да қоса салыңдар деп ымдады (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

22) Негізгі етістікке тіркесіп, ақтарыла сөйлеу, ішіндегісін бүкпей айту мағынасын білдіреді. Мысалы: *Сөйтіп, ананы бір айтып, мынаны бір айтып отырып, кейбір келіншектер көңіліндегісін лақ еткізіп ақтара салып: – Осындай алтын жігіттерді шетінен маңдайынан шертіп жүріп, ең таңдаулысына бұйыратын сен қызда да арман бар ма екен, – деп, Ажардың бетін ду-ду қызартты (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

23) Жалғасымды әрекетті білдіреді. Мысалы: *Сүйегін ұнтап жіберетіндей мытып ұстаған тегеурінді қол қабырғасын қайыстыра салып, қарсыласының қапсағай иығы иінін басып, жерге қазық қып қағып тастамай тынбайтындай жаншии түсті (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

24) Негізгі етістікке тіркесіп, кез келген жерге қисая кетті, отыра кетті деген мағынаны білдерді. Мысалы: *Ет жеп, қымыз ішіп, іші қызғансоң өзен бойына барып аяғын мұздай суға малып біраз отырды да ауылдың шетіндегі жүктің түбіне құлай салды (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

25) Негізгі етістікке тіркесіп, киімді іле салды, жеңіл-желпі кие қойды деген мағынаны білдіреді. Мысалы: *Мәсінің сыртынан сұға сап, қалтасынан тағы да шақшасын алады (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

26) Немқұрайлы істелген әрекетті білдіреді. Мысалы: *Сол жаман немеңі не дейтін ек, жаман неме дей саламыз (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

27) Негізгі етістікке тіркесіп, қимылды оңай жүзеге асыру мағынасын білдіреді. Мысалы: *Бұл кезде ұлт болашағы үшін жанын берген азаматтардың барлығының көзі жойылғандықтан, қарсылық көрсетер зиялы қауымның болмауы себепті, орыс жазуын халықтың сұрауы бойынша деген сьлтаумен еш қиындықсыз қабылдата салады (Е.Қасенов, Қазақ жазуын латын графикасына көшіруге байланысты әліпби мәселелері).*

28) Негізгі етістікке тіркесіп, бірден тоқ етері айтылған әрекетті білдіреді. Мысалы: *Шындығында, мысалдағы айтылар ой, негізгі мақсат бірден айтыла салмай, алыстан меңзеу, айнала орағытып, тұспалдап келіп, тек қана соңғы түйін бөлімінде эпикалық сарынның гибраттың шешіміндей айтылады (КаналиеваУ., А.Байтұрсынұлы поэзиясындағы тәуелсіздік идеясы).*

29) Негізгі етістікке тіркесіп, ойсыз, жүйесіз айтылған деген мағынаны білдіреді. Мысалы: *Қажырлы да қайратты, ақиқаттан айнымайтын турашыл Байтұрсыновтың аударма мысалдары қызыл тілін безеп айтыла салған арзан сөздерден құралмағанын көзі қарақты оқырманның аңғаруы қиын емес (Есенқұлова А., Тағылымы мол тәржімашы).*

30) Негізгі етістікке тіркесіп, фразеогизм құрамында Алла нәсіп етті деген мағынаны білдіреді. Мысалы: *Бұл культтік сөздердің астарында «құдай берді», «құдай бере салды», «алла берді», «алла бере салды» деген танымдық түсінік бойынша баланы жаратушы «бір алла берді» деген сеніммен осылайша балаға ат берген (Рысбаева Г.Қ., «Құдай, Алла, Тәңір» лексемаларының өзіндік ерекшеліктер).*

31) Негізгі етістікке тіркесіп, бір нәрсені өзгеріссіз, дайын күйінде пайдалану деген мағынаны білдіреді. Мысалы: *Сондықтан басқа елдің оң тәжірибесін өзгеріссіз қабылдай салуға немесе теріс тәжірибесін талдаусыз жоққа шығаруға болмайды (Қортабаева Г., Академик Әбдуәли Қайдар: түркі әлемінің бірегейлігі және латын әліпбиі).*

32) Негізгі етістікке тіркесіп, шешімін оңай таба алу мағынасын білдіреді. Мысалы: *Кезінде кедейлігіне қарамай Әбдікәрім болыстың сөз ұстаған биі, ел дауын ақ жалғыз ауыз сөзбен шеше салатын шешен болыпты деп естігенмін (Абилмажинова Л.Қ., Марболат А., Оралхан Бөкей шығармаларындағы көнерген сөздердің тілдік тұлғасы).*

33) Негізгі етістікке тіркесіп, доғару, тоқтау мағынасын білдіреді. Мысалы: *– Ол бүлік жай жырлап қоя салса жақсы зой (Оспанова Б.О. Бейнелеуіш етістіктердің көркем шығармада берілу сипаты).*

34) Негізгі етістікке тіркесіп, қиысу, құралу, тіркесу мағынасын білдіреді. Мысалы: *Әрине, сөздер, біріншіден, сөздіктерінен құрала салмайтыны, екіншіден, тілдің заңына орай тізіле салған жай тіркестерден көркемдік тұра бермейтіні мәлім. Солай болса, Абай, ең алдымен, сөзді құрағанда айтпақшы ойын, көкейіндегі образын дәл берерліктей орам, оған әрі нәрлі, әрі көрікті сөздерді ескерді (Ысқақов А., Сыздықова Р., Абай және қазақ әдеби тілі).*

35) Негізгі етістікке тіркесіп, қосылу, дәлелсіз жобаға сүйену деген мағынаны білдіреді. Мысалы: *Мұндай құбылысты орыс тілі сияқты структурасы мүлде өзге тілдің әсерінен деп топшылай салудан гәрі, осы мәселеге тікелей қатысты басқа факторларды зерттеп барып белгілі бір тұжырым жасау әлдеқайда қиынды болмақ (Рәбига Сыздық, Абай шығармалары мен ХІХ ғасырдағы жазу нұсқаларының тілін зерттеудің маңызы).*

Сонымен, *-а* сал форманты қимылдың өту сипатын білдіретіндіктен, бұл аналитикалық формант функционалды-семантикалық аспектуалдылық категориясы (қимылдың өту сипаты) деп аталатын өрістің тілдік құралы болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Бондарко А.В. Теория значения в системе функциональной грамматики: на материале русского языка // РАН Институт лингвистических исследований. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 736 с.
- [2] Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 488 б.
- [3] Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары. – Алматы: Мектеп, 1975. – 136 б.
- [4] Оразов М. Етістік. – Алматы: Ы.Алтынсарин ат. Білім акад. Рес.баспа кабинеті, 2001. – 392 б.
- [5] Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. – М.: Наука, 1965. – 275 с.
- [6] Оразов М. Көмекші сөздер. 2-кітап. – Ташкент: Наурыз, 1997. – 185 б.
- [7] Маманов И.Е. Вспомогательные глаголы в казахском языке. – Алматы, 1949. – 97 с.

МРНТИ16.21.25

Ф.К.Атабаева

Университета «Туран», к.п.н, доцент
Алматы, Казахстан

НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОМПОНЕНТ В СОДЕРЖАНИИ ИНОЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация: Использование иностранного языка как способа постижения мира специальных знаний, приобщения к культуре своего и других народов, диалог различных культур, способствующий осознанию людьми принадлежности не только к своей стране, определенной цивилизации, но и к общепланетарному культурному сообществу - все эти идеи отечествоориентированного образования имеют важное значение для казахстанской высшей школы, реализующей гуманистическую парадигму образования. Распространение культурных особенностей казахского народа .

Для освоения иноязыковой культуры необходима системная культурологическая база о своем государстве в целях обеспечения содержательности межкультурной коммуникации, популяризации информации о Казахстане за рубежом. Использование иностранного языка как способа постижения мира специальных знаний, приобщения к культуре своего и других народов, диалог различных культур, способствующий осознанию людьми принадлежности не только к своей стране, определенной цивилизации, но и к общепланетарному культурному сообществу.

Ключевые слова: иностранный язык, межкультурная коммуникация, модернизация национального самосознания, этнокультурная компетентность

Ф.К. Атабаева

«Туран» университеті, пед.ғ.к., доцент, Алматы, Казахстан

ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУ МАЗМҰНЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ КОМПОНЕНТ

Түйін: Шет тілін арнайы білім әлемін ұғыну, өз халқын және басқа халықтарды мәдениетке баулу тәсілі ретінде пайдалану, адамдардың тек өз еліне, белгілі бір өркениетке ғана емес, жалпы планетарлық мәдени қоғамдастыққа жатағынын ұғынуына ықпал ететін түрлі мәдениеттер диалогы – осы идеялардың барлығы білім берудің гуманистік парадигмасын іске асыратын қазақстандық жоғары мектеп үшін аса маңызды. Қазақ халқының мәдени ерекшеліктерін тарату.

Шеттіл мәдениетін меңгеру үшін мәдениет аралық қарым-қатынастың жүйелігін қамтамасыз ету және Қазақстан туралы шетелдер де ақпарат тарату мақсатында жүйелі мәдени база қажет. Шетел тілін арнайы білім әлемін түсіну, өзіндік және басқа ұлттар мәдениеті мен таныстыру, халықты тек өз елі ғана емес, белгілі бір өркениет, сонымен қатар планетарлық мәдени қоғамдастық туралы ақпараттандыруға мүмкіндік беретін түрлі мәдениеттердің диалогы ретінде қолдану.

Түйінді сөздер: шеттілі, мәдениетаралық қарым-қатынас, ұлттық сәйкестікті жаңғырту, этномәдени құзыреттілік

F.K. Atabayeva

University “Turan”, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Almaty, Kazakhstan

NATIONAL COMPONENT IN THE CONTENT OF FOREIGN LANGUAGE EDUCATION

Annotation. The use of a foreign language as a way of comprehending the world of special knowledge, familiarizing with the culture of one’s own and other peoples, a dialogue of different cultures, contributing to people’s awareness of belonging not only to their country, a particular civilization, but also to the planetary cultural community – all these ideas of a fatherland-oriented education are important for the Kazakh higher school, which implements the humanistic paradigm of education. Dissemination of cultural characteristics of the Kazakh people.

In order to master a foreign language culture, a systemic cultural base about one’s state is needed in order to ensure the pithiness of intercultural communication and popularize information about Kazakhstan abroad. The use of a foreign language as a way of comprehending the world of special knowledge, familiarizing oneself with the culture of one’s own and other nations, a dialogue of various cultures that promotes people’s awareness of not only their country, a certain civilization, but also the planetary cultural community.

Keywords: foreign language, intercultural communication, modernization of national identity, ethnocultural competence

Специалисты иностранных языков являются тем кадровым потенциалом, который имеет максимальные возможности распространения информации о Казахстане и его культуре в мировом масштабе. Дипломированный специалист, владеющий иностранным языком, обязан знать культурные ценности своей страны, в сфере своей профессиональной деятельности призван стать ретранслятором культурно-исторических традиций и особенностей казахского народа, быть патриотом своей земли. Подготовка таких специалистов требует кардинального пересмотра содержания образовательных программ.

Для освоения иноязыковой культуры необходима системная культурологическая база о своем государстве в целях обеспечения содержательности межкультурной коммуникации, популяризации информации о Казахстане за рубежом. Культурологические знания о Казахстане могут и должны звучать на мировых языках – такой целевой подход обозначен в числе первых в программной статье Нурсултана Назарбаева ««Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания»». Он становится главной предпосылкой и отправной точкой для преподавателей языковых предметов.

Использование иностранного языка как способа постижения мира специальных знаний, приобщения к культуре своего и других народов, диалог различных культур, способствующий осознанию людьми принадлежности не только к своей стране,

определенной цивилизации, но и к общепланетарному культурному сообществу все эти идеи отечествоориентированного образования имеют важное значение для казахстанской высшей школы, реализующей гуманистическую парадигму образования. Распространение культурных особенностей казахского народа (правил этикета, традиций и обычаев, вербальной/невербальной коммуникации) может положительно влиять на развитие как деловых, так и межличностных отношений казахстанцев за пределами своей страны.

Формирование системных фундаментальных знаний о нашем государстве способствует содержательной популяризации их не только внутри страны, но и за ее пределами. Кроме того, будущие специалисты иностранных языков – это потенциальные авторы учебных пособий, дипломаты, гиды, музейные работники, специалисты международных организаций, переводчики, которые в определенной сфере деятельности могут создавать продукцию о Казахстане, умеют представить ее доходчиво и убедительно. Именно для этого необходимо пересмотреть и дополнить образовательные программы с позиции введения национального компонента. Программные знания об истории, философии, традициях коренного казахского народа должны быть в определенном процентном соотношении интегрированы со страноведческими знаниями о культуре, истории страны изучаемого иностранного языка. Такое обновление содержания образования сопряжено с инициированным Главой государства Н. Назарбаевым проектом «Современная казахстанская культура в глобальном мире». Правильным направлением является то, что мир знал нас «не только по ресурсам нефти и крупным внешнеполитическим инициативам, но и по нашим культурным достижениям» [1].

Реализация требований Болонского процесса предполагает развитие системы обучения по академической мобильности. В связи с этим наблюдается увеличение количества обучающихся – студентов, магистрантов, докторантов, выезжающих в зарубежные вузы. Одной из основных целей казахстанского образования является реализация достойного вхождения нашего государства в мировое пространство, проблему системного этнокультурного образования специалистов иностранных языков следует решать именно на стыке разных учебных дисциплин: педагогики, психологии, истории Казахстана, философии, профессионального казахского языка и специальных курсов в рамках профессионального образования. Эта проблема должна решаться на основе сотрудничества со специалистами кафедр гуманитарного направления. Такое решение проблемы этнокультурного образования специалистов иностранных языков находит поддержку в программной статье Президента Назарбаева, который указывает, что «мы должны создать условия для полноценного образования студентов по истории, политологии, социологии, философии, психологии, культурологии, филологии» [2].

Немаловажным является использование деятельностного подхода в обучении специалистов. Так, в рамках СРС включаются задания исследовательского сравнительно-сопоставительного характера, когда изучаемый объект по иностранному языку сравнивается с таковым в казахской культуре. Критическое осмысление изучаемого объекта, умение выводить все положительное в двух культурах и умение выражать толерантное отношение к культурам других народов отслеживаются на творческом этапе, когда обучающийся может или способен представлять содер-

жательную информацию о своей стране, владея параллельно знаниями о стране изучаемого языка.

Этнокультурный материал по истории, географии, лингвистике и литературе, культуре казахского народа в образовательных программах является основой для реализации диалога культур как в будущей профессиональной деятельности, так и в межкультурном пространстве.

Идея «Мәңгілік Ел» и модернизации национального самосознания предполагает пересмотр содержания профессионального образования специалистов иностранных языков. Принцип параллельного представления культуры родного народа и культуры страны изучаемого языка призван обеспечить готовность казахстанских специалистов иностранных языков выигрышно представлять свою страну, соблюдать определенную дипломатию в международной коммуникации, давать исчерпывающую информацию о своей стране, о казахском народе, о его духовных ценностях, так как в мире возрастает социальный спрос на информацию о Казахстане как стремительно развивающейся стране, стремящейся занять достойное место в условиях глобализации.

Самым главным на сегодняшний момент является идея национального самосознания и вопросы формирования национальной самоидентичности. Им посвящены в частности труды Н.А.Бердяева [3]. Работы ученого ориентированы на рост личностного самосознания, в котором не может не отражаться и национальное самосознание. Другой ученый А.Б.Афанасьева посвятила свои работы проблеме этнокультурного образования и развитию этнокультурной компетентности. Автора, ссылаясь и опираясь на типологию формирования содержания образования, предложенную В.В.Краевским, подразделяет этнокультурное образование на уровни [4]. Структура этнокультурного образования, согласно А.Б.Афанасьевой, содержит следующие элементы. 1) Этнокультурологический компонент как основа системы. Он излагает внутреннее содержание понятия этнокультуры с позиций этнофилологической, художественно-творческой, поведенческой, мировоззренческой совокупности, одним словом, представляет собой целостный комплекс знаниевых компетенций, являющий неотъемлемой частью современного профессионального образования. 2) Лингвистический компонент относится к средствам, обеспечивающим коммуникацию в современном поликультурном обществе. 3) Полиэтнический компонент определяется пространственностью и совокупностью этнологических и этнографических знаний об этнических ценностях и категориях. 4) Историко-культурологический компонент сопряжен с пониманием исторического развития этнокультуры. 5) Региональный компонент фокусирует внимание на локальное распределение этнокультурного материала в конкретном регионе, обеспечивая в то же время целостность знаний о культуре страны. 6) Этнопсихолого-педагогический компонент учитывает этническую идентичность и менталитет обучающихся, вырабатывает специфику процесса освоения и присвоения ценностей культуры этноса. В результате этнокультурного образования – сформированность этнокультурной компетентности личности. Термин «этнокультурная компетентность» не имеет на данный момент единой интерпретации. А.Б.Афанасьева предлагает следующее определение термину: «Этнокультурная компетентность – это интегральное свойство личности, выра-

жаошеея в совокупности представлений, знаний о родно, а также неродной этнокультуртрах, их месте в отечественной и мировой культуре, опыте овладения этнокультурными ценностями, способности к диалогу культур, их сопоставлению, что проявляется в знаниях, умениях, навыках, моделях поведения в моноэтнической и полиэтнической среде» [5].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- [1] Концепция развития образования Республики Казахстано 2015 года. Астана, 2004
- [2] Назарбаев Н.А: «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания»
- [3] Бердяев Н.А. Самосознание. – М., 1990. – С. 336.
- [4] Краевский В.В. Общие основы педагогики. - М.:Академия, 2003. – С. 256.
- [5] Афанасьева А.Б. Этнокультурное образование: сущность, структура содержания, проблемы совершенствования // Проблемы педагогики и психологии. – 2009. – №3, С. 189

К.Қ.Пірманова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің лаборанты, магистрант, Алматы қаласы, Қазақстан

ЛАТЫН ҚАРІПТІ ҚАЗАҚ ӘРІПТЕРІНІҢ ПЕРНЕТАҚТАДА ОРНАЛАСУ ВАРИАНТТАРЫ БОЙЫНША ЭКСПЕРИМЕНТ

Аннотация: А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімі латын қаріпті қазақ әріптерінің пернетақтада орналасу варианттары бойынша эксперимент жүргізді. Эксперимент латын қаріпті қазақ әріптерінің пернетақтасының жиілікке негізделген және ағылшындағы бос орындарға қойылған пернетақталармен жасалды.

Талдау нәтижесінде екі пернетақта бойынша артықшылықтар мен кемшіліктер айтылып. Эксперимент барысында талданған нәтижелерге қарай ұсыныстар келтірілді.

Мақалада жаңа ұлттық әліпби негізінде латын қаріпті қазақ әріптерін пернетақтаның екі варианты бойынша эксперимент пен алынған нәтижелер сипатталған. Жиілікке негізделген және ағылшындағы бос орындарға қойылған пернетақталар негізге алынды. Әріптерді пернетақтада теру ыңғайлылығына қарай пернетақта актив және пассив аймақтарға бөлініп, ортаңғы бөлікке жиі кездесетін әріптер, ал шеткі бөлікке сирек кездесетін әріптер орналастырылды. Мақалада әрбір пернетақта бойынша жеке талдаулар жасалып, нәтижелері нақты баяндалады.

Тірек сөздер: жаңа әліпби, пернетақта, статистикалық талдау, эксперимент.

К.К. Пирманова

лаборант отдела прикладной лингвистики Института языкознания имени А. Байтұрсынова, магистрант, Алматы, Казахстан

ЭКСПЕРИМЕНТ ПО ВАРИАНТАМ РАСКЛАДКИ ЛАТИНСКОГО ГРАФИКИ НА КЛАВИАТУРЕ КАЗАХСКИХ БУКВ

Аннотация. Отдел прикладной лингвистики Института языкознания имени А. Байтұрсынова провел эксперимент по вариантам раскладки латинских шрифтов на клавиатуре. Эксперимент был проведен на частотной основе клавиатуры латинских шрифтов казахских букв и с клавиатурой, помещенной в пробелы на английском языке. В результате анализа были озвучены преимущества и недостатки двух клавиатур, по результатам, проанализированным в ходе эксперимента были даны рекомендации. В статье описаны результаты эксперимента и результаты, полученные по двум вариантам клавиатуры нового национального казахского алфавита на основе латинской графики. За основу были взяты клавиатуры, основанные на частоте и помещенные в пробелы на английском языке. В зависимости от удобства набора букв на клавиатуре клавиатура разделена на активную и пассивную зоны, в средней части

размещены наиболее часто встречающиеся буквы, а в периферической части-редкие буквы. В статье по каждой клавиатуре составляются отдельные анализы, результаты которых четко излагаются.

Ключевые слова: новый алфавит, клавиатура, статистический анализ, эксперимент

K.K. Pirmanova

Laboratory Assistant, Department of Applied Linguistics, A. Baitursynuly Institute of the Linguistics, Master's student, Almaty, Kazakhstan

EXPERIMENT ON VARIANTS OF LAYOUT OF LATIN GRAPHICS ON THE KEYBOARD OF KAZAKH LETTERS

Annotation. The Department of Applied Linguistics of A. Baitursynuly Institute of the Linguistics conducted an experiment on the layout of Latin fonts on the keyboard. The experiment was created on a frequency-based keyboard of Latin scripts of Kazakh letters and with a keyboard placed in free spaces in English.

As a result of the analysis, the advantages and disadvantages of two keyboards were announced. During the experiment, recommendations were made based on the analysis results.

The article describes the results of the experiment and the results of two variants of the keyboard of the new national Kazakh alphabet based on Latin graphics. Depending on the convenience of typing letters on the keyboard, the keyboard is divided into active and passive zones, in the middle part there are the most common letters, and in the peripheral part-rare letters. In the article, separate analyses are made for each keyboard, the results of which are clearly stated.

Keywords: new alphabet, keyboard, statistical analysis, experiment

Әліпби ауыстыруда ақпараттық технологиялар маңызды мәселелердің қатарында. Соның ішінде жаңа әліпбимен бірге жаңа пернетақта жасау мәселесі қазіргі кезде өте өзекті. Пернетақтада мәтін теруде әріптерді оңтайлы орналастыру адамның күш-қуатын және теруге кететін уақытын үнемдейді. Алайда әріптерді пернетақтада орналастыру оңай іс емес. Сондықтан ұлттық әліпбидегі әріптерді пернетақтада тиімді орналастыруда лингвистикалық, әлеуметтік зерттеулер жүргізу қажет. Мұндай лингвистикалық зерттеулер жүргізу негізінен тіл білімінің қолданбалы бағытының зерттеу нысаны. Бұл ретте әріптерді пернетақтада орналастыруда белгілі бір ұстанымдарға сүйенеміз. Әріптерді пернетақтада орналастыруда оның бетіндегі батырмалар орналастырылған қатардың басуға, яғни мәтін теруге ыңғайлылығына қарай актив және пассив аймақтарға бөлінеді. Пернетақтаның әріп теруге ыңғайлы жері ортаңғы аймақ, әсіресе керткі тұрған жердің айналасы, асты мен үсті болып табылады. Ал шеткі батырмалар пассив аймаққа жатады[1]. Актив және пассив аймақтарды пернетақтаның горизонталь (көлденең) және вертикаль (тіке) бөліктері бойынша да көрсетуге болады. Көлденең жеке бойынша актив аймақ – ол екі керткі тұрған ортаңғы қатар, яғни қазіргі кирилдегі Ф әрпінен басталып, Э әрпіне аяқталатын қатар. Одан кейінгі актив аймақ осы қатардың үстінде орналасқан үстінгі қатар. Ал астыңғы қатар көбінесе сиректеу кездесетін әріптер орналасатын аймақ. Төменде

пернетақта жасаудың ұстанымдарына сүйене отырып жасалған латын қаріпті қазақ әріптерінің пернетақтада орналасу варианттарына эксперименттік зерттеу жұмыстары жүргізілді.

Латын қаріпті қазақ әріптерін статистикалық негіздегі (жиілікке негізделген) пернетақтада теру барысындағы эксперименттік зерттеулер

1-сурет.

Әріптер жиілігіне негізделіп орналастырылған пернетақта пилоттық жоба ретінде ұсынылып, пернетақтада теруге арналған арнайы компьютерлік бағдарлама жасалды. Жиілік талдау бойынша орналастырылған латын әріптері бірнеше пернетақта батырмасына жапсырылып, бұл пернетақта нұсқасының мәтін теруге ыңғайлы, тиімділігі уақыт сыйымдылығы мен қуат сыйымдылығына қарай сынақтан өткізілді. Латын қаріпті қазақ әріптерін жиілікке негізделіп жасалған пернетақтада теру барысында «Айқын» газетінен (05.09.12) алынған 475 сөзқолданыстан тұратын мақала мәтіні эксперименттен өткізілді. Эксперимент барысында төмендегідей кемшіліктер мен ұсыныстар келтірілді.

1.1 Кемшіліктер:

1.2. Пернетақтада Ch әрпін теру барысында C әрпінің болмауы қиындық туғызады. Ch әрпін теру үшін C әрпін іздеп отыру сөздерді теру кезінде көп уақыт алады.

1.3. Эксперимент барысында пернетақтаның бұл нұсқасы бойынша терілген сөздердің көбі сол қолдың көмегімен терілді. Бұл да мәтін теру барысында жылдамдықты азайтады және уақыт жағынан да ұтымды емес. Мәселен, *осыған* сөзі *osygan* болып түгелдей сол қолдың көмегімен терілді.

1.4. У, Ү, Ұ әріптерін теру де қиындық туғызуда. Мәтінді теру барысында түсініспеушілік тудыратын әріптер де бар. Олардың қатарына таңбалануы біркелкі, айырым белгілері көзге түсе қоймайтын і (і) – и, й (i); ү (ú) – ұ (u); у (ý) – ы (y) әріптері кіреді. Осындай фактілерді негізге ала отырып экспериментке қатысушылар у және ы әріптерін мәтін теруде көбіне көп ажырата алмай, қателіктер кетірді.

1.5. Кейбір сөздер тұтастай оқылған кезде түсініспеушілік тудырып, қателіктер кетті. Мәселен, *алқа* сөзі *alqa* (*alqa* – *alġa*) деп жазылып кетті.

1.6. 475 сөзқолданыстан тұратын мәтінді (14 қаріппен 2 бет көлемдегі мәтін) алғаш терген кезде бірталай уақытты алған еді. Кейіннен қолды жағтықтырып қайта терген кезде жылдамдық артқанымен мәтінді 2 сағат, ең жылдам тергеннің өзі 1,5 сағат уақытты алды.

1. Ұсыныстар:

1.1. Пернетақтаға C әрпін енгізу.

1.2. У, Ү, Ұ сияқты әріптерді айырым белгілерімен ажыратып біркелкі таңбамен беру.

1.3. Мәтінді теру барысында екі қолға да бірдей күш түсу жағын қарастыру.

1.4. Ch және Sh әріптерін бір таңбамен берсе, мәтін теру барысында уақыт ұтуға септігі бар.

Латын қаріпті қазақ әріптерін ағылшындағы бос орындарға қойылған пернетақтада теру барысындағы эксперименттік зерттеулер

Ағылшын пернетақтасындағы латын қаріптерін сақтай отырып, жоғары жаққа емес, негізгі үш қатардағы бос орындарға жаңа таңбаларды қою. Осы ұстанымға сүйеніп, төмендегідей пернетақта жасалды.

2-сурет.

Эксперимент латын қаріпті қазақ әріптерін ағылшындағы бос орындарға қойылған пернетақтада теру барысында жасалды. Экспериментке «Айқын» газетінен (05.09.12) алынған 475 сөзқолданыстан тұратын мақаланы теру барысында төмендегідей кемшіліктер мен ұсыныстар келтірілді.

1.1. Кемшіліктер:

1.2. Пернетақтада І і (И и, Й й) әрпінің жоқтығы.

1.3. Эксперимент барысында пернетақтадағы Х әрпі латын қаріпті қазақ әліпбиінде жоқ болуына байланысты артық болып тұр.

1.4. Тыныс белгілерінің орналасуы ыңғайсыз.

1. Ұсыныстар:

1.1. Пернетақтаға І і (И и, Й й) әрпін енгізу.

1.2. Х әрпінің латын қаріпті қазақ әліпбиінде болмауына байланысты орнына пернетақтаға енбей қалған І і (И и, Й й) әрпін қою.

Қорыта келгенде, мақалада жаңа ұлттық әліпби негізінде латын қаріпті қазақ әріптерін пернетақтада орналастырудың статистикалық негіздеріне және ағылшындағы бос орындарға қойылған нұсқасына жасалған эксперимент нәтижесі сипатталған. Пернетақтада әріптерді тиімді орналастыру үшін кирилдегі қазақ әріптерінің қолданыстағы кездесу жиілігі, сонымен қатар әріптердің бір-бірімен тіркесіп келудегі жиілігі анықталып, осы жиілік талдау бойынша латын қаріпті қазақ әріптерінің пернетақтаға орналастырылуына және ағылшындағы бос орындарға жаңаша таңбаланған ә, ң, ғ, у, ү, ө (á, í, ġ, ú, ó) әріптері қойылған пернетақтаға эксперимент жүргізілді. Әріптерді пернетақтада теру ыңғайлылығына қарай пернетақта актив және пассив аймақтарға бөлініп, ортаңғы бөлікке жиі кездесетін әріптер, ал шеткі бөлікке сирек кездесетін әріптер орналастырылды. Мақалада екі вариант бойынша орналастырылған пернетақталарға сынақ жұмыстары жүргізіліп, сынақ барысында көрінген кемшіліктер айтылып, ұсыныстар келтірілді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] <http://encicl.narod.ru/klav.htm>

МРНТИ16.21.31

Е.Б.Бесіров

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
қолданбалы лингвистика бөлімінің кіші ғылыми қызметкері, магистрант
Алматы қаласы, Қазақстан

ТІЛ – ХАЛЫҚТЫҢ ЖАНЫ

(Елбасының « Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласынан
туындаған ойлар)

Аннотация: Жалпы адамзат тілінің пайда болуымен қатар қазақ тілі де өзінің бастапқы таза түркілік табиғатын сақтап қалған. Небір алмағайып замандарда жоғалып кетпей, бүгінгі күнге жеткен ана тіліміз «Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде» деген Елбасының көрегендікпен айтқан сөзінің нақты дәлелі. Қазақ халқы ен-таңбамен қатар ру, тайпа таңбасын да кеңінен қолданып, бір белгімен тұтастай бір сөзді берген жазу мәдениетінің алғашқы әліппесіне жол ашады.

Мақалада Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласына орай, VII – VIII ғасырларда қазақ халқының ен-таңбамен қатар ру, тайпа таңбасын да кеңінен қолданғандығы тіл білімінің лингвистика, этнолингвистика саласы тұрғысынан анықталып және қазақтың алғаш пиктографиялық жазуды (суретті жазу) пайдаланғандығы сөз болады.

Тірек сөздер: пиктографиялық жазу, ен-таңба, тіл, лингвистика, этнолингвистика, этномәдениет, жазу және т.б

Е.Бесіров

младший научный сотрудник отдела прикладной лингвистики,
Института языкознания имени А.Байтұрсынова, магистрант,
Алматы, Казахстан

ЯЗЫК – ЭТО ДУША НАРОДА

Аннотация. Наряду с появлением общечеловеческого языка казахский язык сохранил свою первозданную чисто тюркскую природу. «Будущее Казахстана – на казахском языке» – это наглядное свидетельство того, что Елбасы сказал, не теряясь в небывалых временах, и дошедший до наших дней родной язык. Казахский народ, наряду с Ен-тангомом, широко использует родовые и племенные знаки, что открывает путь к первой азбуке письменности, давшей одним знаком целое слово.

В статье отмечается, что согласно статье «Семь граней Великой степи», в VIII-VIII веках широкое использование казахского фольклора и племенного характера

использовалось в области лингвистики, этнолингвистики и использовалось первое казахское пиктографическое письмо (изобразительное письмо).

Ключевые слова: пиктографическое письмо, знак, язык, лингвистика, этнолингвистика, этническая культура, письмо и т. д.

E.Besirov

junior Researcher of the Department of Applied Linguistics,
A. Baitursynuly Institute of the Linguistics, Master's student,
Almaty, Kazakhstan

LANGUAGE IS THE SOUL OF THE PEOPLE

Annotation. Along with the appearance of the universal human language, the Kazakh language has preserved its pristine purely Turkic nature. «The future of Kazakhstan is in the Kazakh language» is a clear evidence of what Elbasy said, without getting lost in unprecedented times, and the native language that has come down to our days. The Kazakh people, along with the en-tanba, widely use generic and tribal signs, which opens the way to the first alphabet of writing, which gave a whole word with one sign.

The article notes that according to the article «Seven Facets of the Great Steppe», in the VIII-VIII centuries, the widespread use of Kazakh folklore and tribal nature was used in the field of linguistics, ethno-linguistics and the first Kazakh pictographic letter (pictorial letter) was used.

Keywords: pictographic writing, character, language, linguistics, ethnolinguistics, ethnic culture, writing, etc.

«Біз айтқалы отырған зор мәдени жетістіктер шоғыры даламызға сырттан келген жоқ, керісінше, көпшілігі осы кең – байтақ өлкеде пайда болып, содан кейін Батыс пен Шығысқа, Күнге мен Теріскейге таралды», – деп жазды Елбасы өзінің «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында [1]. Олай болса, қазақтың сайын даласының қойнауы құпияларға толы. Ғылым мен технологияның қарыштап қарқынды дамуы осы құпиялар сырын ашуға барынша ықпал етті. Десек те, құпиялар сырын ашудың қайнар көзі тарихымызбен тамырлас, өткенімізбен өзектес болғандығында. Халқымыздың бүгінгі қол жеткен толағай табыстарының әлемдік деңгейде көрінуі – еліміздің елдігінде, жұртымыздың жұдырықтай жұмылуында деп білемін. Елдің елдігі – тілінде. Тарих толқынының қайсыбір беттерінде қалып қоймай, бүгінгі жас ұрпақ еншісіне аман-сау жеткен қасиетті ана тіліміздің ерлігі – өміршендігінде болса керек. Дүниежүзі тілдер классификациясына, оның шығу тарихына көз жүгіртсек, қаншама тілдер қолданысқа енбей өлі тілдер қатарынан орын алды, енді біреулері мүлдем жойылып кеткен. «Туғанда дүние есігін өлеңмен ашып, денесі жер қойнына өлеңмен кірген» әнші халықтың «еңкейген кәрісі мен еңбектеген баласына» дейін импровизаторлықтың өлмес үлгісін паш еткен ақын халықтың жазу – сызу өнері болған жоқ дегенге кім сенер сірә?!

Өрістегі малына ен салуды, ру атына таңба салуды ойлап тапқан қазақ халқын данышпан емес деп кім айта алар сірә?! Қыбырлаған тірі жан иесіне құйттай да қиянаты жоқ қазақ халқы дәл осы тастағы таңбалар арқылы алғашқы әліппесін ашқан болар. «Дархандығы даладай аңғалдығы баладай «аттың жалында түйенің қомында» өскен халқымыздың жазу – сызу өнері түрік қағанаттары дәуіріне тіреледі. Заманына сай біршама дамыған мәдениеті болған, сөз өнерін ерекше қастерлеген ата – бабаларымыз VII – VIII ғасырлардың өзінде мәңгі өлмес мұралар жасады. Ғылымда «Орхон – Енисей жазулары» деп аталатын, түрік тайпаларының байырғы – қоныс мекендерінен табылған бұл ескерткіштер қазір адамзат мәдениетінің, этномәдениетінің даму тарихындағы ең елеулі жәдігерлердің бірі деп саналып отыр. Төменде 1-суретте тасқа жазылған таңбалы, суретті сөздер – «Орхон – Енисей жазулары» көрсетілген [2].

Орхон-Енисей жазбалары – Түркі халықтарының көне дәуірдегі ұзақ ғасырлық мәдениетімен тарихы тұрғысынан баға жетпес құнды дүние. VII-VIII ғасырларда жазылған, Орхон және Енисей өзен бойларында табылған.

ГҮХНШ: ДХДJDYJ>YJY: JD>J
 D>J: X: JГHCTYJ>: <J>J
 D>J: ГYГJ: JГJГYXJY>H: D>H
 ЧJ: Dh<JJH: DХДJDYJ>YJY: J
 YJYX>: X>JГ: XJYJ>H: <
 YГJYX: JДHhJЧГYГY: ГHJГ
 X: ЧDYJ>JH>JY: JX>ГYXJY>H
 D>JYDJJ>YJ: JX>H

*Білге қаған жазбаларының копиясы
 1-сурет. «Орхон – Енисей жазулары»*

*Қызыл (Тыва) қаласындағы тасжазба
 1-сурет. «Орхон – Енисей жазулары»*

Мал шаруашылығы мен егіншілікті кәсіп етіп, көшпенді ғұмыр кешкен халқымыз алғаш пиктографиялық жазуды (суретті жазу) пайдаланған (2-сурет) [3, 101]. Қазақ қауымында ен-таңба рәміздері о баста малшаруашылығының дамуына байланысты туындаған. Үнемі қозғалыста өріс қуалап жайылатын малдарына осындай ен-таңба салып отырған. Уақ малға ен, ірі қара малына таңба басу – нағыз ұлттық рәміздің бір түріне жатады. Осы орайда өркениет үлгілерінен гөрі малшы қауымының менталитетіне сәйкес келетін ен-таңба жүйесі – малға деген меншікті заңдастырудың ең тиімді жолы болып саналған. Мысалы, төменде қазақ халқының малға салатын ен-таңбалары 3, 4-суреттерде көрсетілген [4, 540].

2-сурет. Пиктографиялық жазулар

Мал құлағы мен мұрнына салатын ендер мен олардың атаулары:

Тілік ен		Сырға ен	
Солақ ен		Ойма ен	
Ой ен / ойық ен		Кесік ен	
Құмырсқаен		Қисық ен	
Кез ен			

3-сурет. Мал құлағы мен мұрнына салатын ендер мен олардың атаулары

Ру-тайпалар ен-таңбалары:

- Дулат – ○ “дөңгелек таңба”
- Албан – ○, ♀ “дөңгелек таңба”
- Суан – ♀ “дөңгелек таңба”
- Ботпай – ♂, ♀ “дөңгелек таңба”
- Сиқым – ♀ “дөңгелек таңба”
- Жаныс – ♀ “дөңгелек таңба”

4-сурет. Ру-тайпалар ен-таңбалары

Демек, жалпы адамзат тілінің пайда болуымен қатар қазақ тілі де өзінің бастапқы таза түркілік табиғатын сақтап қалған. Небір алмағайып замандарда жоғалып кетпей, бүгінгі күнге жеткен ана тіліміз «Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде» деген Елбасының көрегендікпен айтқан сөзінің нақты дәлелі. «Асылын ардақтап, қадірлісін қасиет тұтқан қазақ халқы ен-таңбамен қатар ру, тайпа таңбасын да кеңінен қолданып, бір белгімен тұтастай бір сөзді берген жазу мәдениетінің алғашқы әліппесіне жол ашты. Кейінгі зерттеулерге сүйенсек, ру-тайпа таңбалары мен көне түркі жазуы арасында кейбір сыртқы ұқсастықтар бар екендігі айтылған. Жазудың бұл көне түрі әр түрлі суреттер жиынтығынан тұратын, бүгіндей хабарды білдіретін, бөлшектеп, ажырата беруге келмейтін күрделі таңбалар. Адам санасы өсіп, қоғам ілгері қарай дамыған сайын тіл де дами бермек. Н.Ә. Назарбаевтың Болашаққа бағдар: «Рухани жаңғыру» аясында күні кеше ғана келіп жеткен латын графикасы жаңа отаршылық санада емес, тәуелсіздік рухтағы ұлтын сүйетін қазіргі қазақ жастарының патриоттық сезімде қалыптасуына зор ықпалын тигізері сөзсіз.

Қазақ тілі – дүниежүзіндегі ең бай, беделді де бейнелі тілдердің бірі. Халқымыздың қайтпас қайсар қаһарман ұлы Б. Момышұлы: «Тілсізді – айуан дейді. Тілі кедей елді мәдениетсіз, анайы, надан халық деп санайды. Тіл адам баласының негізгі қасиеті болғандықтан, тіл байлығы – елдің елдігін жұртшылығын, әдебиеті мен мәдениетін, өнеркәсібін, қоғам құрылыстары мен салт-санасының жауынгерлік – дәстүр мұрасының қай дәрежеде екенін көрсететін сөздік дәлелді мөлшері», – деген еді өзінің аталы сөзінде.

Қорытындылай келе, VII – VIII ғасырларда «Орхон – Енисей» көне түркі жазулары, соның ішінде қазақ халқының ен-таңбамен қатар ру, тайпа таңбасын да кеңінен қолданғандығы тіл білімінің лингвистика, этнолингвистика саласы тұрғысынан анықталып және қазақтың алғаш пиктографиялық (суретті жазу), пиктограммалық (суретті таңба) жазуды пайдаланғандығы сөз болды және әлі де болса зерттеуді қажет етері сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] <https://egemen.kz/article/178090-nursultan-nazarbaev-uly-dalanynh-zheti-qugu>. [Электрон ресурс]. (жүгіну уақыты 24.11.2018)

[2] <http://bilim-all.kz/article/179-Orhon-Enisei-zhazbalary>. [Электрон ресурс]. (жүгіну уақыты 24.11.2018)

[3] М.Ш. Өмірбекова Сак (Скиф) Тарихы мен мәдениеті. Алматы, 2004, –101б.

[4] Қайдар Ә. Қазақ қандай халық? – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. 540-565 б.

МРНТИ 16.21.07

Г. Қ.Тулекова

«Тұран» университеті, филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Алматы қаласы, Қазақстан

ҰЛТТЫҚ КОД – ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ЕРЕКШЕЛІК НЫШАНЫ

Аннотация. Абай мен Шәкәрім шығармаларында халықтық рухты пайымдауға құрал болатын тілдік құрылымдар, сөз тіркестері құрылымындағы семантикалық даму бағытын айқындауға негіз болатын алғышарттардың бірі – қатысымдық үдеріс. Сөз тіркестеріндегі мағыналық, құрылымдық өзгерісті Абай, Шәкәрім шығармаларының материалы негізінде қарастыру олардың мақсатты түрдегі жұмсалуын, тек семантикалық мәселелерді шешуге емес, лингвистикалық семантика мәселелеріне бағытталғандығын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл бүгінгі қоғамдық өркениеттің өзектілігіне өріс алатын факторлардың біріне айналған. Олай дейтініміз, сөз тіркестері құрамынан туатын қатысымдық мағына тілдік және тілден тыс ақпараттық білім жиынтығын құрап, сөз тіркесі семантикасының функционалдық қызметін саралауға негіз болып табылады.

Мақалада Абай мен Шәкәрімнің өскелең ұрпақтың бойына адами факторлардың қалыптасуы: қоғаммен тығыз байланыста екендігі айтылады. Н.Назарбаевтың ұлттық код туралы ұғымы баяндалады.

Тірек сөздер: кәсіби бағыт, бәсекелік қабілет, прагматик, заман ағымы, бүгінгі қоғам, нақты меже, шынайы мәдениет, сана ашықтығы.

Г.К.Тулекова

Университет «Туран», кандидат филологических наук, доцент
Г. Алматы, Казахстан

НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОД – БОЛЬШАЯ ЦЕННОСТЬ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Аннотация. В произведениях Абая и Шакарима одной из предпосылок, лежащей в основе определения направления смыслового развития в структуре языковых структур, словосочетаний, являющейся средством для осмысления народного духа, является процесс причастности. Рассмотрение смысловых, структурных изменений в словосочетаниях на материале произведений Абая, Шакарима позволяет определить их целенаправленное расхождение, ориентированное не только на решение семантических задач, но и на вопросы лингвистической семантики. Это стало одним из факторов, влияющих на актуальность современной общественной цивилизации. Таким образом, причастный смысл, рождаемый из состава словосочетаний, является основой для дифференциации функциональной функции семантики словосочетания, образуя совокупность языковых и внелегочных информационных знаний.

В этой статье рассматривается об указе Н.Назарбаева что национальный код Абай и Шакарима человеческие факторы для формирования молодого поколения: в тесном контакте с общественностью.

Ключевые слова: профессиональное направление, прагматичное, конкурентоспособное, современное, современное общество, реальные масштабы поток прозрачности, истинная культура и сознание.

G. K. Tulekova

Turan University, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Almaty, Kazakhstan

NATIONAL CODE – GREAT VALUE OF THE KAZAKH PEOPLE

Annotation. In the works of Abai and Shakarim, one of the prerequisites underlying the determination of the direction of semantic development in the structure of language structures, word combinations, which is a means for understanding the national spirit, is the process of participation. The consideration of semantic, structural changes in phrases based on the material of the works of Abai, Shakarim allows us to determine their purposeful spending, focused not only on solving semantic problems, but also on issues of linguistic semantics. This has become one of the factors influencing the relevance of today's social civilization. Thus, the participial meaning, born from the composition of phrases, is the basis for differentiating the functional function of the semantics of a phrase, forming a set of linguistic and extra-pulmonary information knowledge.

In this article, Abay and Shakarim human factors for the formation of the younger generation: in close contact with the public. Nazarbayev about the national code.

Key words: professional direction, pragmatic, competitive, modern, modern society, real scale transparency flow, true culture and consciousness.

«Біз бүгінгі жаңа атаулы ертең-ақ ескіге айналатын, жүрісі жылдам дәуірге аяқ бастық. Бұл жағдайда кәсібін неғұрлым қиналмай, жеңіл өзгертуге қабілетті, аса білімдар адамдар ғана табысқа жетеді. Осыны бек түсінгендіктен, біз білімге бөлінетін бюджет шығыстарының үлесі жөнінен әлемдегі ең алдыңғы қатарлы елдердің санатына қосылып отырмыз. Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керетігін», – деп Н.Назарбаев жолдауында ұмтылғыш жастарға ұлы идеологияны арқау етті. Осы жолда талапты тау етіп қоятын, ата-ана, мектеп, қоғам, жоғары оқу орындар, кәсіби бағытта өте жылдам аяқ басуда. [1]. «Қазіргі таңда жеке адам ғана емес, тұтас халықтың өзі бәсекелік қабілетін арттырса ғана табысқа жетуге мүмкіндік алады. Бәсекелік қабілет дегеніміз – ұлттың аймақтық немесе жаһандық нарықта бағасы, я болмаса сапасы жөнінен өзгелерден ұтымды дүние ұсына алуы. Бұл материалдық өнім ғана емес, сонымен бірге, білім, қызмет, зияткерлік өнім немесе сапалы еңбек ресурстары болуы мүмкін. Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады. Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, шет

тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында. Сол себепті, «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» сияқты бағдарламалар – ұлтымызды, яғни барша қазақстандықтарды ХХІ ғасырдың талаптарына даярлаудың қамы « жайында ой қозғап отырған бүгінгі саясат өз орнын тауып келеді [1].

Рас, үлгеретін жас, «прагматик» бол деп, үндеу жолдап отырған елбасымыздың әр қазақстандыққа қайта жаңғыртып, осынау ақпараттық заманда түйсікке түйіп, ойдың етегінде күнде жаңғыртып отыруға дағдылану қажеттігін әркім «міндетім» деп сезінсе, жүзеге асары сөзсіз, солай болып та отыр. Ұлы даланың жеті қыры Абай мен Шәкірім жырларын қайта жаңа қырынан тану, «Білімнің салтанат құруы – білімді, көзі ашық, көкірегі ояу болуға ұмтылу – біздің қанымызда бар қасиет», – деп атап өткендей біздің «Тұран» универсиетінде студенттер үшін түрлі кәсіп орындармен байланыса отырып, арнайы студенттер үшін, курстар мен тренингтер ұйымдастырылып отырғаны біздер үшін де, студенттер үшін де осы алаңның ертеңге – азық, бүгінгі жаңалықтардың жаршысы болып отыр. Айталық, елбасымыз «Прагматизм» – өзіңнің ұлттық және жеке байлығыңды нақты білу, оны үнемді пайдаланып, соған сәйкес болашағыңды жоспарлай алу, ысырапшылдық пен астамшылыққа, данғойлық пен кердендікке жол бермеу деген сөзді жастарымызға, қоғамға паш етіп отыр. Әрине, иманды болу, иман жүзді болу, сыпайылық пен адамгершілік, қарапайымдылық бүгін ең жетіспейтін адами қасиеттердің асылы болып отыр. Абай айтқан жүректі азаматтарымыздың өсіп жетілуіне, бұл жаңа жаңғыртуға ғашық, ынтық жандардың бойынан: «...Сұлулығын қояйын, мінезі артық, Ақылды, асыл жүрек, сөзі майда», [2] – деп өзінің асыл жүректі жаннның өлеңге қоса отырып, «асыл» сөзінің бойына келбеттің сұлулығын ғана емес, инабаттылық, ибалы жанның рухын, «жаны сұлудың ақылы да сұлу» деген сабырлылығын, жалпы айтқанда мінезге бай екендігін айтса, ал 14-ші қара сөзінде ол жүрек «Амалдың тілін алса, жүрек ұмыт қалады. Қазақтың «жүректісі» мақтауға сыймайды. Айтқанға көнгіш, уағдада тұрғыш, бойын жаманшылықтан тез жиып алғыш, көштің соңынан итше ере бермей, адасқан көптен атының басын бұрып алуға жараған, әділетті ақыл мойындаған нәрсеге, қиын да болса, мойындау, әділетті ақыл мойындамаған нәрсеге, оңай да болса, мойындамау – ерлік, батырлық осы болмаса, қазақтың айтқан батыры – әншейін жүректі емес, қасқыр жүректі» деген сөз. Сол қасқыр жүрек мінезі артыққа ғана көрініс береді. «Қазақ та адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдың сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулылықтың жоқтығынан азады. Білімді білсе де, арсыз, қайратсыздығынан ескермей, ұстамай кетеді. Жаманшылыққа бір елігіп кеткен соң, бойын жиып алып кетерлік қайрат қазақта кем болады.» – деп айтқан кемшілік жерін тануға жол көрсетіп отырған.

Ал Шәкәрім: Сөз айта алмай бөгеліп, Дүрсіл қағып жүрегі. Тұрмап па еді сүйеніп, Тамаққа кіріп иегі? [3]. (Шәкәрім. «Жиырма үш жасымда»), – деген өлең жолдарында ақын енді басқа жүректі жырлайды. Бұл тіркестегі жүрек «Дүрсіл қаққан жүрек» – ғашықтықтың, албырт сезімнің көрінісі. Ғашықтыққа толы жастардың бойынан көрініс табатын, жігерге толы ұмтылғыш, үйренуге қабілетті жастарға тән қасиет, сөз айта алмай, ұялуы, «махаббат» сынды ұлы сезімнің әсерінен дірілдеген, күйіп-жанған адам психикасының ақиқатын, жүрегінің қатты соғып, сезімге бой

алдыруын білдіреді, олай болса, осы шақта жастардың бойында қалыптасатын уақытты дер кезінде орынды пайдаланған жөн.

Болашағыныңды жоспарлай біл, нақты меже белгіле, соған жет деп, елбасының жол көрсетуі түсінгеннің түйсігіне үлкен концепті. Себебі бұл бүгінгі қоғамда жоққа айналып бара жатқанын көпшілік ақпарт көздерімен, интернет желілерінен байқалып та жүр. Оның түрлі себебі де бар. Елбасымыз: «Күллі жер жүзі біздің көз алдымызда өзгеруде. Әлемде бағыты әлі бұлыңғыр, жаңа тарихи кезең басталды. Күн санап өзгеріп жатқан дүбірлі дүниеде сана-сезіміміз бен дүниетанымымызға әбден сіңіп қалған таптаурын қағидалардан арылмасақ, көш басындағы елдермен тереземізді теңеп, иық түйістіру мүмкін емес. Өзгеру үшін өзімізді мықтап қолға алып, заман ағымына икемделу арқылы жаңа дәуірдің жағымды жақтарын бойға сіңіруіміз керек»– [1], деп санамызға сіңіреді. Жолдаудың әр жолын студенттермен талдай отырып, өз бойларындағы кемшіліктермен күресудің жоспарларын жасай отырып, өздеріне есеп берудің жолын тауып отырғаны бізді қуантады.

Ол дәурен өмір емес, бір көрген түс,

Ойға тойма, қызықты қиялдан күс.

Қарашы, өн бойыңа түгел ме екен,

Ыстық жүрек, өң-шырай, қуат пен күш? (Абай. «Ол дәурен өмір емес, бір көрген түс»). Бұл өлең жолдарындағы ыстық жүрек адам бойындағы жастықты, қарулылықты, бұлқынған, тасынған сезімді, жігерлілікті білдіреді. Сонымен қоса, есейген шақта өткен өміріне есеп бере отырып, бойда бар ыстық жүректі, қуат пен күшті білім мен ғылымға жұмсау қажеттігін ескертеді. Сөйтіп данышпан Абай жастарға өмір тез-ақ өтіп кетеді, сондықтан күш-қайратың барда білім ал, еңбек ет, еліңе пайда әкел деген өсиетті қоса білдіреді.

Сылдырлап өңкей келісім,

Тас бұлақтың суындай,

Кірлеген жүрек өзі ішін,

Тұра алмас әсте жуынбай,

Ызалы жүрек, долы қол, (Абай. «Адамның кейбір кездері»). Абайдың өлеңінде жүрек сөзімен «кірлеген», «ызалы» сөз тіркесін жасап отыр. Кейінгі ұрпақтың алдыңғы арманға шарық ұрар сәтіне өсиетін жазып кеткен Абайдың ызалы жүрегі адам жанын ауыртар ащы шындықты жазады. Абайдың ойынша, жүрек белгілі бір жағдаяттарға, оқиғаларға сәйкес кірлеуі, мұң басуы, мүмкін. Алайда ол уақытша. Оны қайта жуып, тазартуға болады. Бұл туралы да елбасы сана ашықтығы туралы айтады, сана ашықтығы отбасынан бастау алу керектігін, бүгін, қазір өзіңді жөнде, алға ұмтыл деген ұран, меніңше әрбір ата-ананың күнде-күнде қайталап айтатын сарқылмас қазынасына айналу керек. Түрлі кедергілерге бой алдыртып, ақпарттық көздерге, телефондар мен түрлі керексіз сайттардың құлы болып, төрт көздері телміріп, компьютердің құлына айналып бара жатқан ұрпағымыздың арашасы болудан қалып бара жатқанымызды жасырмаймыз да. Бұл тәрбие көзі тағы да ата-анаға тірелері сөзсіз. Баланы емес, өздері жаңа бағытпен сусына алмай, сананы өзгерту керектігін біле отырса да, оған назар аудару қажеттігіне көңіл білдірмейтін ата-анадан қандай талап күтеміз? Себебі ол оқушы, болмаса студент т.б. емес, өзі үйінде отырса, өзін тәрбиелеп, қайта жаңғырту жолын қалай табамыз? Оның қандай

ынталандыру жолы бар? Абайша айтқанда бұны жүректен тазартып, уақытша қиындық деп қарау керек, арнайы тегін курстар, тегін орталықтар бар ма? Ағылшын тілін үйрететін курстар әр ауданда ашылып, кешкі мектептерді ұйымдастырып, түрлі жастағы адамдарды қабылдаса. Мына әлемдік деңгейдегі «Тотальный диктант» сияқты талапкерлерді ұйымдастырып, бір мезетте диктант жазатындай, отырығызып жаппай оқытатын болса. Иә, бұны да қолға алып ұйымдастыру кімнің қолында?

«Қазіргі қоғамда шынайы мәдениеттің белгісі – орынсыз сән-салтанат емес. Керісінше, ұстамдылық, қанағатшылдық пен қарапайымдылық, үнемшілдік пен орынды пайдалану көргенділікті көрсетеді». Әйтсе де, қоғамда белең алған ұстамдылық, қанағатшылдық пен қарапайымдылық, үнемшілдік пен орынды пайдалану көргендіктің орнын көлеңкелік басып жатқаны белең алғандығын жасыра алмаймыз. Өз кезінде Абай қағат, рахым ойлап қой, бес асыл іс білсеңіз ойын атқан. Ақынның «Ғылым таппай мақтанба» өлеңі мен Отыз сегізінші қарасөзіндегі аса үлкен мән бере айтатын жан мен тән, адамның ішкі, сыртқы сезім мүшелері, қанағат, еріншектік, надандық және жуан мәрттілік туралы тұжырымдары Дауанидың ойларымен сабақтас, үндес келеді. Абайдың:

«Шын сөз қайсы біле алмай,
 Әр нәрседен құр қалма.
 Мұны жазған білген құл,
 Ғұламаһи Дауани,
 Солай депті ол шыншыл,
 Сезін оқы және ойла...», –

деп, Дауани есіміне ерекше тоқталуында үлкен ой, терең сыр жатыр. Дауанидың пайымдауынша, баланы тәрбиелеуді ерте қолға алып, олардың дақ түспеген санасына ізгілікті нәрселерді еге білу қажет. Өйткені, олардың санасы, жас кезінде ете тұтқыр да алғыр келеді. Абай да осы пікір тұрғысында: «Тез үйреніп, тез жойма, Жас уақытта көңіл – гүл...», деп, бала санасының жылдам қабылдағыш қасиетін жас уақытта босқа жібермеу қажеттігін ескертеді. Адамның балалық шағында дүние тануға құштарлығы мен жан құмарының ерекше артатындығына ақын Жетінші сөзінде де тоқталып өтеді. Дауани баланың жақсы, жаман мінезге ие болуы, оның қандай адаммен қарым-қатынас жасауына, кімнен тәрбие алуына байланысты екенін айта келіп, оларды теріс ықпал жасайтын жандардан аулақ ұстауға кеңес береді. Бұл пікір Дауанида жалпы айтылса, Абай еленінде қазақ болмысына сай одан әрі тереңдетіле, жетілдіре түскен. Ол өзі өмір сүріп отырған әлеуметтік ортада орын алған «бес дұшпаннан» бес түрлі зиянды мінез-құлықтан әрбір адам боламын деген жас өспірімнің сақтануы керектігін ашық айтады [4].

Нақты мақсатқа жетуге, білім алуға, саламатты өмір салтын ұстануға, кәсіби тұрғыдан жетілуге басымдық бере отырып, осы жолда әр нәрсені ұтымды пайдалану – мінез-құлықтың прагматизмі деген осы. Бұл – заманауи әлемдегі бірден-бір табысты үлгі. Ұлт немесе жеке адам нақты бір межеге бет түзеп, соған мақсатты түрде ұмтылмаса, ертең іске аспақ түгілі, елді құрдымға бастайтын популистік идеологиялар пайда болады», – деп баса айтады елбасы. Сонымен, әркім өз мақсатына деген сөзден елбасымыздың меже деген сөзіне тоқталып өтсек, 1. тура мағынасында – Мөлшер, шама, шек. *Менің биылғы межем – жүз*

саулықтан жүз он қозы алу [5, 485-б]. 2. Мақсат – Бір нәрсеге(нәтижеге) жету үшін алға қойылған міндет [5, 449-б]. 3. Міндет– Парыз, борыш. Міндет артты – қызмет жүктеу. Міндетіне алды – *мойнына* алды. [5, 474-б]. Осы тұрғыда әркімді табысты үлгіні, ұлттық прагматизді заманауи келбетке сай болуына шақырады.

Н.Назарбаев: «Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Оның екі қыры бар. Біріншіден, ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту. Екіншіден, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту. Біз әркім жеке басының қандай да бір іске қосқан үлесі мен кәсіби біліктілігіне қарап бағаланатын меритократиялық қоғам құрып жатырмыз. Бұл жүйе жең ұшынан жалғасқан тамыр-таныстықты көтермейді. Осының бәрін егжей-тегжейлі айтып отырғандағы мақсатым – бойымыздағы жақсы мен жаманды санамалап, теру емес. Мен қазақстандықтардың ешқашан бұлжымайтын екі ережені түсініп, байыбына барғанын қалаймын. Біріншісі – ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды. Екіншісі – алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту керек.», [1] – дейді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] <https://egemen.kz/.../nursultan-nazarbaev-bolashaqqa-baghd...> // Нұрсұлтан Назарбаев. Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру. [Электрон ресурс]. (жүгіну уақыты 28.10.2018).

[2] Абай. Екі томдық шығармалар жинағы. Аудармалар мен қара сөздер. – Алматы, 1986. – 199 б.

[3] Шәкәрім Құдайбердиев шығармалары. Өлеңдер, дастандар, қара сөздер. – Алматы, 1988. – 559 б.

[4] https://kk.wikipedia.org/wiki/Дауани_Ғұламаһи. [Электрон ресурс]. (жүгіну уақыты 28.10.2018).

[5] Қазақ тілінің сөздігі. Алматы. 1999 Дайк-Пресс. – 774 б.

МРНТИ 16.01.21

G.B.Khoshayeva

candidate of philological sciences, associate professor of Turan University
Almaty, Kazakhstan

ABBREVIATIONS IN POLITICAL DISCOURSE

Annotation: Another peculiarity of political discourse is usage of quotations. Such quotations belong to its authors but then they can be widely used in political discourse. For example, «entangling alliances» – «іс-әрекет тәуелсіздігін шектейтін одақтар» (Т. Jefferson), «the evil empire» – «жауыздық Империясы» (R.Raegan), «a rendezvous with destiny» – «тағдырмен кездесу (F. Roosevelt)», «the silent majority» – «үнсіз көпшілік» (R. Nicolson)etc.

Political discourse contains lot's of proper nouns as geographic and historical-cultural objects, names of countries and organs etc. In this case simultaneous interpreter masters transcription, calque, transliteration methods of interpreting.

Keywords: political discourse, abbreviations, Interpretation, neologisms, interpreter, speaker, cultural phenomenon.

Г.Б. Хошаева

филология ғылымдарының кандидаты, Тұран университетінің доценті
Алматы, Қазақстан

САЯСИ ТІЛДЕГІ ҚЫСҚАРТУЛАР

Аннотация. Саяси дискурстың тағы бір ерекшелігі-дәйексөздерді қолдану. Мұндай дәйексөздер оның авторларына тиесілі, бірақ содан кейін оларды саяси дискурста кеңінен қолдануға болады. Мысалы, «entangling alliances» – «іс-әрекет тәуелсіздігін шектейтін одақтар» («Т. Джефферсон»), «the evil empire» – «жауыздық Империясы» (P. Raegan), «a rendezvous with destiny» – «тағдырмен кездесу (F. Roosevelt)», «the silent majority» – «үнсіз көпшілік» (P. Николсон) және т. б.

Мақалада саяси дискурста географиялық және тарихи-мәдени нысандар, елдер мен органдардың атаулары және т.б. сияқты көптеген тиісті атаулар бар. Соның ішінде синхронист аудармашы аударманың транскрипциялық, калькалық, транслитерациялық әдістерін меңгереді.

Тірек сөздер: Аударма, синхронды, тікелей, қысқарту, саяси тіл, транслитерация, интерпретация.

Г.Б. Хошаева

кандидат филологических наук, доцент Университета Туран
Алматы, Казахстан

СОКРАЩЕННЫЕ СЛОВА В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. Еще одна особенность политического дискурса-использование цитат. Такие цитаты принадлежат его авторам, но тогда они могут быть широко использованы в политическом дискурсе. Например, «entangling alliances» – «союзы, ограничивающие независимость действий» (Т. Джефферсон), «the evil empire» – «Империя зла» (Р. Раеган), «a rendezvous with destiny» – «встреча с судьбой» (F. Roosevelt), «The silent majority» – «молчаливое большинство» (Р. Николсон) и др.

Политический дискурс содержит множество имен собственных, таких как географические и историко-культурные объекты, названия стран и органов и т.д. В этом случае переводчик-синхронист осваивает транскрипционные, кальковые, транслитерационные методы перевода.

Ключевые слова: перевод, синхронный, прямой, сокращения, дискурс, транслитерация, интерпретация,

Abbreviations are also intensively used in political discourse of any language. Several widespread abbreviations have equivalents in Kazakh. For example, «GDP»-«ЖІӨ», «POWs» «әскери тұтқындар», «ISIS» – «ИЛИМ», «PI (Performance Indicator)» – «Тиімділік Көрсеткіші», UN»-«БҰҰ», «CIS» – «ТМД». As English abbreviations are widespread and well known in SL they can be pronounced without decoding, but while interpreting into Kazakh most of them must be decoded. According to language selectivity of Kazakh some abbreviations should be decoded and explicated while others should not: «UN» – «Біріккен Ұлттар Ұйымы», «CIS» – «Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы/ТМД», «OSCE» – «Еуропаның Қауіпсіздік және Үнтымақтастық Ұйымы/ ОБСЕ».

Another peculiarity of political discourse is usage of quotations. Such quotations belong to its authors but then they can be widely used in political discourse. For example, «entangling alliances» – «іс-әрекет тәуелсіздігін шектейтін одақтар» (Т. Jefferson), «the evil empire» – «жауыздық Емпериясы» (R. Raegan), «a rendezvous with destiny»- «тағдырмен кездесу (F. Roosevelt)», «the silent majority» – «үңсіз көпшілік» (R. Nicolson) etc.

Political discourse contains lot's of proper nouns as geographic and historical-cultural objects, names of countries and organs etc. In this case simultaneous interpreter masters transcription, calque, transliteration methods of interpreting. For example, «The Times» – «Таймс», «Buckingham Palace» – «Букингемсарайы», «White House» – «Ақ Үй» etc. In some cases interpreter applies to several methods in parallel: transcription and calque «the Pentagon» – 1. «Пентагон». 2. «АҚШ Қорғаныс Министрлігі». It depends on audience of the discourse. If the audience is professionals interpretation as «Пентагон» is enough, if audience is not professionals the following interpretation would be more effective in terms of interpretation – «АҚШ Қорғаныс Министрлігі.» However the subject knowledge of interpreter plays a key role in interpreting proper nouns. Because some proper nouns has it's set equivalences as Ливан- Lebanon, Дамаск- Damascus, Ла-Манш бұғазы – the English Channel.

Interpretation of neologisms is another issue of political discourse. Scientific investigations of political discourse bring to creation of new political terms and notions.

There are plenty of new words of political discourse which were offered by politicians and politologists. For example, «soft power», the meaning of the phrase is influencing by culture, ideology and propaganda, without bringing pressure, for this phrase we suggest interpretation as «жеңіл ықпал» (calque); «hard power» – bringing pressure by military actions and economic sanctions, we suggest following translation – «қатаң ықпал» (calque); «velvet divorce» – peaceful division into several parts, we suggest following interpretation – «бейбіт жолмен бөліну» (calque). The background knowledge of simultaneous interpreter can play a key role in interpretation of such kind of neologisms. Let's imagine that interpreter faces extract as «Velvet divorce of Czechoslovakia» and he does not know the phrase «velvet divorce», however due to his background knowledge he can predict that it is peaceful division if he knows the history of Czechoslovakia's division into two states. In order to have a can do attitude in interpretation simultaneous interpreters have to learn entire life as the languages have dynamic nature and change every day. Explication can be used in translation of neologisms. As it was aid by Fedorov A.V., «The premise of successful and adequate interpretation is subject knowledge of an interpreter» [3, 65]

Cultural phenomenon is another factor, which can cause challenges in political discourse interpretation. Utterances regard to cultural and national peculiarities always have caused difficulties in interpretation. There are several authors who investigated the problem of interpretation of cultural and national phenomena as D.B. Gudkov and V.V. Krasnykh. G. Shultz greeting of M.S. Gorbachev can serve as a great example of cultural phenomenon. G. Shultz greeted his colleague as following «All the usual suspects are here». It was extract from well know American film «Casabianka [4. 87]. The question is how interpreter should render this message. In interpreting the phenomenon explication method is mostly used. But which method would be more effective in deficit of time?

Interpretation of jokes can also cause problems for interpreter. There are lots of cases when speaker jokes while the speech. The task is to render the meaning of the joke as well as its full expressive manner. Let's set example on this problem. One UN interpreter did not manage to interpret the joke of the speaker. But he found another way of tackling the problem, he interpreted as: «Ханымдар мен мырзалар, оратор қазір аударуға келмейтін анекдот айтты. Бірақ, менің ойымша, егер сіздер қазір күлсеңіздер, ол қуанып қалар» [5,44]. No doubt this is not the best solution to this problem, but better than lack of any translation. However, well know Russian linguist A.D. Shveitzer suggests another solution of the problem. Understanding that it is impossible to interpret all anecdotes he got an album of different anecdotes and learnt them by heart. If he heard some anecdote he would have find an similar joke in TL and pronounce it [6, 71]. The problem of jokes is not only their interpretation. Usually anecdotes are based on national, cultural, household features and stereotypes. So another problem is understanding the joke. Before interpreting we have to understand the meaning. Consequently, interpreter has to know not only the language but also the culture and history of different languages.

Politeness and decency is another issue of political discourse [7, 59] If speaker takes the liberty to be rude what should interpreter do? Does interpreter have a right to correct the message and to make it less? According to B. Beglin interpreter must interpret the message with all its intentions and attitude and does not have a right to correct the speaker [8, 35]. According to some authors interpreter has a right to correct the speaker if he has a

status of a diplomat or if interpreter has trust-based relationship with the speaker [8, p 24].

Different parties can take the various attitudes in regard to the same issue. This causes another problem of political discourse interpretation. For example any political or other kind of group which is treated as legal by some country can be treated as illegal or terroristic by others. Professor A. Islam offered solution for this issue as following «In such cases interpreter should choose that linguistic unit which was given by source text, since the main goal of interpreter is rendering an adequate interpretation» [6, p 44]. We absolutely agree with this suggestion. Because interpreter has no rights to corrupt the source text, interpreter has to give exact translation of the notion which was said by a speaker.

REFERENCES

[1] Anisimova E.E Lingvistika teksta i mezhkul'turnaya kommunikatsiya (na material k reolizovannyh tekstov): ucheb. posobie dl'astud. fak.inostr.yaz.vuzov-V/F tumaya kreolizovannyh tekstov): ucheb. posobie dl'astud. fak. inostr.: Academia, 2003. –35-b.

[2] Popova T.G. Integratsiya yazyka i kul'tury kak kul'turologicheskaya real'nost' v processe perevoda// Prostranstva i konceptosfery yazyka: struktura, diskurs, metatekst. Materialy 3-Mezhdunarodnoi konferentsii po aktual'nym problemam teorii yazyka i kommunikatsii. – Moskva, 2009. 361-b.

[3] Popova T.G. Kategoriya informativnoi nasysheynosti I iuridicheskogo diskursa// professional'no-orientirovannoe obuchenie inostrannomu yazyku-192-b. professional'no-orientirovannoe obuchenie inostrannomu yazyki; – 1 –14»;

[4] Rodoman N.V. Angliyskiy dl'a magistrantov. Kurs polit perevoda. – Moskva, 2009. – 298-b.

[5] Palazhchenko P.R. Nesistemicheski y slovar' 2005. – Moskva, 2005. –217-b.

[6] Chuzhakin A.P., Palazhchenko P.R. Mir perevoda. Ili Vechnyi poisk vzaimoponimania. – Moskva, 1999. – 44-b.

[7] Levitan K.M. Pedagogicheskaya deontologiya. – Yekaterinburg, 1999. –71-b.

[8] Petrenko K.V., Chuzhakin A.P. Mir perevoda -4. Top Translators Talk on Tape. Transcript to Audio Course. – Moskva, 1999. –35-b.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

Базарбаева З.М. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор. Алматы қаласы, Қазақстан

Қаршығаева А.А. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, ф.ғ.к. Алматы қаласы, Қазақстан

Исаева Ж.А. – «Өрлеу» БАҰО» АҚ филиалы Қызылорда облысы бойынша педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институтының аға оқытушысы, ф.ғ.к. Қызылорда қаласы, Қазақстан

Садуақас Н.А. – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, ф.ғ.к., доцент. Ақтөбе қаласы, Қазақстан

Жексенғалиев Б. – ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының Батыс Қазақстан облысы бойынша филиалы директорының орынбасары. Орал қаласы, Қазақстан

Шүленбаев Н.Қ. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, гуманитарлық ғылымдар магистрі. Алматы қаласы, Қазақстан

Жұбанов А.Қ. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор. Алматы қаласы, Қазақстан

Жаңабекова А.Ә. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің меңгерушісі, филол.ғ.д. Алматы қаласы, Қазақстан

Қожахметова А. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің лаборанты, магистр, Алматы қаласы, Қазақстан

Мурсал А. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және «Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының бірлескен білім беру бағдарламаларының 2 курс магистрант. Алматы қаласы, Қазақстан

Атабаева Ф.К. – «Тұран» Университеті п.ғ.к, доцент. Алматы, Қазақстан

Пірманова К.К. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің лаборанты, магистрант. Алматы қаласы, Қазақстан

Бесіров Е.Б. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің кіші ғылыми қызметкері. Алматы қаласы, Қазақстан

Түлекова Г.Қ. – «Тұран» университеті филология ғылымдарының кандидаты, доцент. Алматы қаласы, Қазақстан

Khoshayeva G.B. – candidate of philological sciences, associate professor of Turan University. Almaty, Kazakhstan

Vaxşıyeva Tünzalä Lätif Qızı, Baş Elmi Işçi – Filologiya elmləri doktoru.

МАЗМҰНЫ

Профессор Ә.Жүнісбек – 80 жаста	3
Базарбаева З.М. Әлімхан Жүнісбек жайында үзік сыр.....	3
Қаршығаева А.А. Ұстаздық жолы.....	9
Исаева Ж. А. Ұлт мұратын ұлықтаған ұстаз.....	17
Садуақас Н.А. Сингармонология мәселелерін терең зерттеуші.....	26
Жексенғалиев Б. Ұлттық әліпби міндеті – тіл болмысын сақтау.....	34
Шүленбаев Н.Қ. Жаңа әліпби – рухани жаңғыру кепілі.....	39
Жұбанов А.Қ. Цифрлық Қазақстан үшін қазақ тілінің сөйлеу корпусын құру өзекті мәселе.....	45
Жанабекова А.Ә., Қаршығаева А.А. Мәтіндер корпусына фонетикалық белгіленімдер енгізуге арналған нұсқаулық сипаттамасы.....	51
Жанабекова А. Ә., Қожахметова А. Жартылай автоматты мета белгіленімдер енгізу бағдарламасының жұмыс істеу технологиясы.....	57
Мурсал А. -а сал аналитикалық формантының функционалды мағыналары.....	72
Атабаева Ф.К. Национальный компонент в содержании иноязычного образования.....	78
Пірманова К. Қ. Латын қаріпті қазақ әріптерінің пернетақтада орналасу варианттары бойынша эксперимент.....	83
Бесіров Е.Б. Тіл – халықтың жаны. (Елбасының « Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласынан туындаған ойлар).....	87
Түлекова Г.Қ. Ұлттық код – ұлы даланың ерекшелік нышаны.....	92
Khoshayeva G.B. Abbreviations in political discourse.....	98
Біздің авторлар	102

Техникалық редакторы әрі
беттеген: Е.Б. Бесіров

ИБ № 840

Теруге берілді 13.11.2018. Басуға қол қойылды 15.12.2018.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 6,75
Есепке алынатын баспа табағы 6,5
Таралымы 200. Тапсырыс №35.

Редакцияның мекенжайы:

050010, Алматы қ. Құрманғазы көшесі, 29
ҚР БЖҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Адрес редакции:

050010. Алматы, ул.Құрманғазы, 29
Институт языкознания им.А.Байтұрсынова КН МОН РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61